

Λάμπρος Βαρελᾶς

Ὁ Ζ.../Ζῆτα καὶ ὁ Παπαδιαμάντης:
ἄλλη μιά πρόταση
γιά τὴν ταύτιση τοῦ ψευδωνύμου

Τὸ ἱστορικό τῆς ὑπόθεσης πού θά μᾶς ἀπασχολήσει στή συνέχεια εἶναι γνωστό στοὺς μελετητές τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου· τὸ συνοψίζω γιά τὴν οἰκονομία τῆς ἐξέτασης πού θά ἀκολουθήσει: Τὸ Πάσχα τοῦ 1891 ὁ Ἰωάννης Καμπούρογλου, σέ σημειώμά του στὴ *Νέα Ἐφημερίδα*,¹ ἐπαινεῖ τὸ διηγηματικό ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Μωραΐ-

Ὁ Λάμπρος Βαρελᾶς γεννήθηκε τὸ 1968 στὸ Βαθύρρευμα Τρικάλων. Τελευταῖο βιβλίο του: *Ἡ νεοελληνικὴ καὶ μεταφρασμένη λογοτεχνία στὴν ἐλλαδικὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση 1884-2001* (Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας 2007).

Ἡ παρούσα ἐργασία στηρίχθηκε στὰ ἐρευνητικά εὐρήματα τοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλώσσας «Ἀρχεῖο νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στὸν ἐλληνικό Τύπο (ἐφημερίδες) τοῦ 19ου αἰῶνα (1830-1900)», πού ἐκπονεῖται σέ συνεργασία μὲ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς. Τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη τοῦ προγράμματος ἔχουν ὁ Τάκης Καγαλῆς καὶ ὁ γράφων.

¹ Βλ. ἐφ. *Νέα Ἐφημερίς*, φ. 114, 24.4.1891. Προσθέτω, μὲ τὴν εὐκαιρία, στὰ βιβλιογραφημένα ἀπὸ τοὺς Γ. Κατσάπαλη καὶ Γ. Βαλέτα ἐπαινετικά σημειώματα τοῦ Ἰωάννη Καμπούρογλου στὴ *Νέα Ἐφημερίδα* μερικὰ ἀκόμη ἀβιβλιογράφητα: τὸ πρῶτο δημοσιεύεται στὸ φ. 1, 1.1.1890: «Χαίρομεν βλέποντες τὴν ἐλληνικὴν πρωτότυπον διηγηματογραφίαν ἀποκτῶσαν ὁσημέραι ἐπιδεξιωτέρους τοὺς ἐργάτας τῆς. Ἐκ τῶν τελευταίων δημοσιευθέντων πρέπει ν' ἀναφέρωμεν τώρα (τώρα μόνις εὐρομεν καιρόν νά τὸ ἀναγνώσωμεν) τὸ ἐν ἐπιφυλλίδι τῆς “Ἐφημερίδος” τῶν Χριστογέννων διήγημα τοῦ κ. Παπαδιαμάντη “Η ΣΤΑΧΤΟΜΑΖΟΤΡΑ” [sic], ἔργον καὶ τοῦτο καθ' ὅλα πρωτότυπον τὸ τε ὕφος, τὴν ὑπόθεσιν, τὰς εἰκόνας, τὴν περιγραφὴν. Ἀληθὲς παπαδιαμαντάκι.» Τὸ δεύτερο στὸ φ. 364, 30.12.1890: «ΧΡΙΣΤΟΓΕΝΝΑ-ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑ-ΦΩΤΑ. Ἐκ τῶν καταστημάτων τῆς «Ἀκροπόλεως» ἐξεδόθησαν εἰς κομψότατον φυλλάδιον ἐξ ἑνῆς τυπογραφικῶν φύλλων, σελίδων 144, καὶ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον, συλλογὴ διηγημάτων πρωτοτύπων χριστουγενιάτικων, πρωτοχρονιατικῶν, καὶ φώτων, γραφέντων ὑπὸ τῶν διηγηματογράφων μας κυρίων Α. Μωραΐτιδου καὶ Α. Παπαδιαμάντη, ἀληθῶν Διοσκουδῶν (σκιαθίων ἀμοτέρων) ἐν τῷ ἐλληνικῷ διηγήματι, τὸ ὅποῖον δύναται τις νά εἴπῃ ὅτι αὐτοὶ ἐδημιούργησαν ἐν τόσῳ φυσικῷ κάλλει καὶ ἀγνῷ ἑλληνισμῷ. Τὰ διηγήματα τῶν κυρίων Μωραΐτιδου καὶ Παπαδιαμάντη, τοῦ πρώτου ἰδίως, ἔχουν ἀπαράμυλλον μορφωτικὴν δύναμιν, ἐπὶ τύπων ἀγνῆς ἐλληνικότητος καὶ χριστιανικῆς καλωσύνης. Ὁ κ. Μωραΐτιδης εἶνε ποιητὴς Ἕλλην καὶ ποιητὴς χριστιανός, λέγει ὀρθῶς ἡ “Ἀκρόπολις”.

ΝΕΑ ἘΣΤΙΑ, τ. 1835
(Ἰούλιος - Ἀύγουστος 2010) 63 - 93

τίδη και του 'Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, εκφράζοντας την έλπίδα να εκδώσουν ο καθένας τους σέ τόμο τά διηγήματά τους. Προβάλλοντας τά χαρίσματα του καθενός, παραλληλίζει τά διηγήματα του Παπαδιαμάντη με τά έργα των Πόε και Ντίκενς. Τόν ίδιο παραλληλισμό («'Αμερικανός σχεδόν εις τά διηγήματά του, ώσαν τόν Πόε, ώσαν τόν Δίκκενς τόν 'Αγγλον είνε ο κ. Παπαδιαμάντης») επαναλαμβάνει και τόν Αυγουστο του ίδιου χρόνου,² επικροτώντας την απόφαση του

Τά δέ πλάσματα τής φαντασίας του είνε τόσο άργυρόμορφοι λίμναι όπου άντανακλώνται τά ύψιστα των χριστιανικών αισθημάτων. 'Ο κ. Παπαδιαμάντης των αυτών αισθημάτων και φρονημάτων, με μόνη την διαφοράν, ότι δέν τά εκδηλοί μετά του λυρισμού όστις χαρακτηρίζει τόν κ. Μωραϊτίδη παρά τῷ κ. Παπαδιαμάντη ή φυσικότης είνε τόσο ισχυρά, ώστε φοβείται την τέχνην μή ελαττώση την φύσιν. Εις τά διηγήματα των δύο αυτών άληθινών άριστοτεχνών προστίθεται και έν χαριέστατον ναυτικής ύποθέσεως τού κ. Α. Σπηλιωτοπούλου.» Τό τρίτο δημοσιεύεται στό διπλό φ. 359-360, 27.12.1891: «ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΩΝ. 'Από όλίγων ετών ηρχισε και παρ' ημίν διά του καθημερινού και περιοδικού τύπου να παρέχεται κατά τά Χριστούγεννα φιλολογική τις έπικαρπία τοις αναγνώσταις: ειδικά διηγήματα χριστουγεννιάτικα, δηλαδή ύποθέσεων σχετισμένων προς τάς συγκινήσεις τής πρώτης ταύτης και τρυφερωτάτης εορτής του χριστιανικού κόσμου, στολιζοσι τάς στήλας των εφημερίδων κατ' έτος την ήμέραν ταύτην, κρατώντα την πίστιν και προσεπαιδύροντα την ψυχικήν αγαλλίασιν. Ευχαρίστως δέ παρατηρούμεν ότι όλονέν άρτιώτερα, κομψότερα παράγονται υπό τής νεωτέρας γενεάς των λογογράφων ημών τά τερπνά και ήθικά ποιητικά ταύτα έργα. 'Εφέτος είχομεν δώρα τοιαύτα πνευματικά πρώτον μέν τό υπό τής "Φύσεως" εκδοθέν παχύ και κομψότατον φυλλάδιον, περί ου ειδικώτερον κατωτέρω. Του δέ καλού με κ. 'Αλ. Μωραϊτίδου εϊμορφώτατον διήγημα έν τή "Ακροπόλει" υπό την έπιγραφήν "Τό δώρον του κολλήγα", τόσο θαλπερόν με την περιγραφήν του παγερωτάτου χιονιά, και έν τή "Εφημερίδι" άλλα τρία επίσης επίκαιρα και νοστιμώτατα, τό του κ. Α. Παπαδιαμάντη, άκαμάτου και τόσο πνευματώδους "Ο πολιτισμός εις τό χωρίον", του κ. Α. Καρκαβίτσα γλυκοχρωματισμένη "Η σεισουράδα" και του Θ. Βελιανίτου χαριέστατον "Τήν τελευταίαν στιγμήν". Και άλλο δέ του κ. Α. Παπαδιαμάντη με διαμαντόπετρας λογάκια εδημοσιεύθη έν τῷ "Αστει" υπό την έπιγραφήν "Ο 'Αμερικανός". Αϊ, τώρα πλέον να ιδούμεν και τά πρωτοχρονιάτικα. Ημείς δέ άφου περάσουν αυτά με τόν νέον χρόνον σύν Θεῷ θά εχῶμεν διά τούς αναγνώστας μας έν έπιφυλλίδι δύο λαμπρότατα πρωτότυπα, τά όποια πιστεύομεν και αυτά να τύχωσι πολλής συμπαθείας, ενώ διά τής δημοσιεσεως των ενισχύεται ή παραγωγή πρωτοτύπων ελληνικών φιλολογικών προϊόντων.» Τέλος, τό τέταρτο δημοσιεύεται στό φ. 234, 21.8.1892: «ΟΙ ΧΑΛΛΕΟΧΩΡΗΔΕΣ". Ευφροσύνως αναγνώσκομεν υπό την έπιγραφήν ταύτην νεώτερον μυθιστορηματάκι έν έπιφυλλίδι τής "Ακροπόλεως" του κ. 'Αλεξ. Παπαδιαμάντη, σκιαθίου. Περιγραφάι ζωντανάι εκλογικών τεχνασμάτων έν επαρχία καθιστώσι τό μυθιστόρημα τούτο κάτοπτρον μαγικόν. Γλώσσα ευστροφος, ιδιωμασι άπαράμιλλοι, χαρακτήρες άμίμητοι, και ήθικότης συμπεράσματος έν όλκις καθιστώσι τό νέον τούτο συγγραμμάτιον του σπανίου ήθογράφου μας εφάμιλλον των τελειοτάτων του τοιούτου τύπου τής ευρωπαϊκής μυθιστοριογραφίας.»

² «Θαλασσινά Ειδύλλια», έφ. Νέα 'Εφημερίς, φ. 228, 16.8.1891 (=Γ. Κ. Κατσίμπα-

Παπαδιαμάντη να εκδώσει 15 διηγήματά του σέ τόμο, με τόν τίτλο *Τά Θαλασσινά Ειδύλλια*, και παροτρύνοντας, παράλληλα, τούς αναγνώστες τής Νέας 'Εφημερίδος να εγγραφούν συνδρομητές. Θετικά σχόλια και εκκλήσεις για την έγγραφη συνδρομητών στην αναγγελόμενη έκδοση δημοσιεύονται και σέ άλλες εφημερίδες, στό 'Αστυ³ και στην 'Εφημερίδα.⁴ Όμως προς τά τέλη του μήνα, φιλοξενείται στην 'Εφημερίδα⁵ επιστολή, στην όποία ο συντάκτης της (υπογράφοντας ως Ζ...) εκφράζει ενστάσεις για τή σύγκριση του Παπαδιαμάντη με τούς Πόε και Ντίκενς. 'Ο Παπαδιαμάντης, χολωμένος, άπαντά άμέσως από τίς στήλες του 'Αστεως,⁶ δίνοντας διευκρινίσεις για τούς συγκριτικούς χαρακτηρισμούς του Ι. Καμπούρογλου και αφήνοντας υπαινιγμούς για την αντίδραση του Ζ..., τόν όποιο δείχνει να άναγνωρίζει. 'Ο πρώτος επιστολογράφος (υπογράφοντας τώρα ως Ζήτα) επανεμφανίζεται στις άρχές Σεπτεμβρίου στην 'Εφημερίδα⁷ και κλείνει τό ζήτημα ύποστηρίζοντας ότι ο Παπαδιαμάντης τόν παρανόησε και τόν άδίκησε και ότι ή παρέμβασή του άποσκοπούσε στό να άναδείξει την προχειρότητα των δημοσιογραφικών σημειώματων γύρω από τή λογοτεχνική κίνηση.

λης, 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Πρώτες κρίσεις και πληροφορίες. Βιβλιογραφία, τυπογραφείο «Εστία», 'Αθήνα 1934, σ. 22.)

³ «Φιλολογικά: 'Αγγελία», έφ. *Τό 'Αστυ*, φ. 241, 3-4.8.1891 (=Κατσίμπαλης, *Πρώτες κρίσεις και πληροφορίες*, ό.π., σ. 18-19). Δέν θά απέκλεια την περίπτωση συντάκτης του σημειώματος να είναι ο συνεργάτης τής εφημερίδας Εενόπουλος, λόγω τής άναφοράς του στό άδιάφορο άναγνωστικό κοινό, την όποια συναντούμε συχνά σέ κείμενά του εκείνης τής περιόδου.

⁴ «Τά Θαλασσινά Ειδύλλια», έφ. *Εφημερίς*, 16.8.1891 (=Κατσίμπαλης, *Πρώτες κρίσεις και πληροφορίες*, ό.π., σ. 20-21). Με περισσότερες πιθανότητες θά ύποστήριζα εδώ ότι τό κείμενο βγαίνει από την πένα του συνεργάτη τής εφημερίδας Κ. Παλαμά: συνηγορούν τόσο ή άναφορά στόν καλδικό στίχο («Τά διηγήματα του κ. Παπαδιαμάντη μεταφέρουσιν ημάς εις τά "χλωρά μοσχοβολούντα νησιά του Αιγαίου πελάγους", κατά τόν ποιητή») όσο και ή άνάδειξη τής ποιητικής διάστασης των έργων του («είνε ποιητής πρωτότυπος»).

⁵ Ζ..., «Φίλε κ. Διευθυντά τής 'Εφημερίδος» (στή στήλη «Φιλολογικά»), έφ. *Εφημερίς*, 24.8.1891 (=Κατσίμπαλης, *Πρώτες κρίσεις και πληροφορίες*, ό.π., σ. 23-26).

⁶ Α. Πδμ., «'Απάντησις εις τόν Ζ. τής "Εφημερίδος"» (στή στήλη «Φιλολογικά»), έφ. *Τό 'Αστυ*, φ. 266 (28-29.8.1891) (=Κατσίμπαλης, *Πρώτες κρίσεις και πληροφορίες*, ό.π., σ. 27-28).

⁷ Ζήτα, «Φίλε κύριε Διευθυντά τής 'Εφημερίδος» (στή στήλη «Φιλολογικά» με τή σημείωση «(Καθυστερήσαντα)»), έφ. *Εφημερίς*, 2.9.1891 (=Κατσίμπαλης, *Πρώτες κρίσεις και πληροφορίες*, ό.π., σ. 29-30).

Ὁ Κατσίμπαλης, πού πρῶτος κατέγραψε τήν ἐπιστολική αὐτή διαφωνία, ταύτισε τόν συνομιλητή του Παπαδιαμάντη μέ τόν Ἰωάννη Ζερβό,⁸ πρόσωπο γνωστό στήν παπαδιαμαντική βιβλιογραφία ἀπό τήν ἐπιμέλεια τοῦ τόμου *Πασχαλινά Διηγήματα* (1912) στίς ἐκδόσεις Γ. Φέξη.⁹ Ἐκτοτε δέν ἀμφισβήτησε κανείς τήν ταυτότητα τοῦ Ζ.../Ζῆτα (στό ἐξῆς θά γράφω παντοῦ Ζῆτα), ἐνῶ οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Ι. Ζερβός, πού ζοῦσε ὅταν ὁ Κατσίμπαλης τύπωσε τό βιβλίο του (πέθανε τό 1944), ἀποποιήθηκε (δημόσια, τουλάχιστον) τήν πατρότητα τῶν δύο κειμένων. Τό 2001 ὁ Φώτης Δημητρακόπουλος, στό *Λεύκιωμα Παπαδιαμάντη*,¹⁰ ἀνακίνησε τό ζήτημα ἀποκλείοντας τόν Ι. Ζερβό γιά ἡλικιακούς λόγους, ἀφοῦ ἡ *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια* τοῦ Δρανδάκη προσδιορίζει τή γέννησή του στά 1875.¹¹ Συνεπῶς, ὁ δεκαεξάχρονος στά 1891 Ζερβός, παρά τήν πρῶμη πολυμαθεία του, δέν θά μπορούσε νά υπογράψει τά δύο ἐπιστολικά κείμενα. Ἡ Μάρη Θεοδοσοπούλου, παρουσιάζοντας τό παραπάνω *Λεύκιωμα*,¹² ἔριξε τήν προσοχή της στό ἴδιο ζήτημα. Ἀπέκλεισε ἐπίσης τήν περίπτωση τοῦ Ζερβοῦ καί προχώρησε ἕνα βῆμα παραπέρα προτείνοντας ὡς συντάκτη τῶν δύο ἐπιστολῶν τόν Ξερόπουλο, πρόταση πού θά μπορούσε νά γίνει ἀποδεκτή μέ κάποιες πιθανότητες, ἂν δέν προσέκρουε σέ δεδομένα πού παρέχει ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης στήν ἀπάντησή του, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια. Ὁ Παντελής Βουτουρῆς συνέχισε τή διερεύνηση τοῦ ζητήματος καί, μέ τή συνδρομή τοῦ Περικλῆ Παγκράτη, ἀπέδειξε ὅτι ὁ Ι. Ζερβός γεννήθηκε τό 1871. Μέ τό τεκμήριο αὐτό ἀποδέχτηκε ξανά τήν πρόταση τοῦ

⁸ Κατσίμπαλης, *Πρῶτες κρίσεις καί πληροφορίες*, ὁ.π., σ. 92, ἀρ. 273-274.

⁹ Α. Παπαδιαμάντης, *Πασχαλινά διηγήματα*. Μετά βιογραφίας τοῦ συγγραφέως καί κριτικῆς ὑπό Ι. Ζερβοῦ, ἐκδοτικός οἶκος Γεωργίου Φέξη, ἐν Ἀθήναις 1912 (Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη).

¹⁰ *Λεύκιωμα Παπαδιαμάντη*, ἐπιμ. Φώτης Δημητρακόπουλος, Ergo, Ἀθήνα 2001, σ. 99.

¹¹ Φαίνεται πάντως νά εἶχε προηγηθεῖ ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, μέ σημείωμα πού εἶχε ἐτοιμάσει γιά τή *Τεύχη* τοῦ ΕΛΙΑ πού ὅμως παρέπεσε καί δέν δημοσιεύθηκε (βλ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Προλογικό σημείωμα», στόν τόμο: Μ. Θεοδοσοπούλου, *Μετ' ἔρωτος καί στοργῆς. Κείμενα γιά τόν Παπαδιαμάντη*, Νεφέλη, Ἀθήνα 2001 (Οἱ νεότεροι γιά τόν Παπαδιαμάντη, ἀρ. 9), σ. 9-10).

¹² Μ. Θεοδοσοπούλου, «Ὁ Ζ... καί ὁ σκιαθίτης», ἐφ. Ἡ Ἐποχή, 22.4.2001 (=Μετ' ἔρωτος καί στοργῆς, ὁ.π., σ. 102-111). Εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ τόν Πάνο Πίστα γιά τή βιβλιογραφική του συνδρομή.

Κατσίμπαλη, θεώρησε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης εικάζει λάθος πρόσωπο καί ὑποστήριξε ὅτι ἡ δεύτερη ἐπιστολή τοῦ Ζῆτα θά πρέπει νά διαβαστεῖ ὡς εἰρωνική ἀπάντηση στόν Παπαδιαμάντη.¹³ Ἀκολούθησε ἡ Σοφία Μπόρα, ἡ ὁποία δέν προχώρησε σέ ταυτίσεις ἀλλά ἀμφισβήτησε μέ πειστική ἐπιχειρηματολογία¹⁴ τήν πιθανότητα νά εικάζει λάθος πρόσωπο ὁ Παπαδιαμάντης καί ἀπέκλεισε ἐπίσης πειστικά τήν περίπτωση νά εἶναι ὁ Ξερόπουλος ὁ Ζῆτα. Τόν ἀποκλεισμό τοῦ Ξερόπουλου τόν στῆριξε στόν ὑπαινιγμό πού ἀφήνει ὁ Παπαδιαμάντης ὅτι ὁ Ζῆτα δέν εἶχε διαβάσει τό διήγημά του «Πάσχα Ρωμέικο» λόγω τοῦ ὅτι βρισκόταν σέ δυσαρμονία μέ τό *Πασχαλινόν Ἀττικόν Μουσείον* τοῦ 1891, ἐντυπο στό ὅποιο δημοσιεύθηκε τό κείμενο.¹⁵ Στό ἴδιο ὅμως τεῦχος εἶναι δημοσιευμένο καί τό διήγημα τοῦ Ξερόπουλου «Διά τό παράδειγμα τοῦ διηγηματογράφου»,¹⁶ στοιχεῖο πού ἀποδυναμώνει πολύ τήν περίπτωση νά εἶναι ὁ Ξερόπουλος ὁ Ζῆτα.

Ἀπό αὐτό τό σημεῖο ἀρχίζει ἡ δική μου ἔρευνα, ἡ ὁποία στηρίζεται πάνω στή διερεύνηση (ἄλλου πειστικότερη, ἄλλου ὄχι τόσο) τῶν προηγούμενων μελετητῶν· χρόνια τώρα ἄλλωστε ἡ φιλολογία μέ τέτοιες ἰδιότυπες συνεργατικές προσπάθειες προχωρᾷ.

Θά ξεκινήσω μέ μερικά δεδομένα πού μᾶς παρέχουν τά τρία ἐπιστολικά κείμενα τοῦ ἀναζητούμενου καί τοῦ Παπαδιαμάντη. Δέν θά παραθέσω πλήρη τά τρία κείμενα, λόγω τῆς μεγάλης τους ἔκτασης, ἀλλά ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νά βρεῖ τό βιβλίο τοῦ Κατσίμπαλη, ὅπου αὐτά ἀναδημοσιεύονται (σ. 23-30), ψηφιοποιημένο στήν πολύτιμη «Ἀνέμη» τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης (<http://anemi.lib.uoc.gr>).

Τό πρῶτο στοιχεῖο πού θά πρέπει νά συγκρατήσουμε εἶναι ὅτι ἡ παρέμβαση τοῦ Ζῆτα, «φίλου» τῆς *Ἐφημερίδος* καί «φίλου» τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως ὁ ἴδιος αὐτοπαρουσιάζεται, δέν ἔχει ὡς στόχο

¹³ Παντελής Βουτουρῆς, «Πότε γεννήθηκε ὁ Ἰωάννης Σ. Ζερβός; Ἡ ἀντιδικία του μέ τόν Α. Παπαδιαμάντη», περ. *Κονδυλοφόρος*, τχ. 1, 2002, σ. 285-291.

¹⁴ Σοφία Μπόρα, *Ὁ Παπαδιαμάντης καί οἱ ἀναγνώστες του. Ζητήματα ἱστορίας τῆς πρόσληψης τοῦ ἔργου του (1879-1961)*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ-Τμήμα Φιλολογίας, Ἀθήνα 2008, σ. 280-283. Εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ τή μελετήτρια πού μου ἔστειλε πρόβλημα ἀντίτυπο τῆς ἀνεκδοτῆς διατριβῆς της καί μέ κατατόπισε γύρω ἀπό τόν ἀνοητό αὐτό παπαδιαμαντικό φάκελο.

¹⁵ Περ. *Πασχαλινόν Ἀττικόν Μουσείον*, 1891, τόμ. 4, ἀρ. 31-32, σ. 347-350.

¹⁶ Περ. *Πασχαλινόν Ἀττικόν Μουσείον*, 1891, ὁ.π., σ. 338-342.

τόν Παπαδιαμάντη αλλά τήν προχειρότητα και τήν ἄγνοια μέ τήν ὁποία οἱ ἔφημεριδες γράφουν γύρω ἀπό τά λογοτεχνικά θέματα και ζητήματα. Ὁ ἐπιστολογράφος ἀρχίζει και κλείνει τήν πρώτη του ἐπιστολή μέ αὐτή τήν ἐπισήμανση:

Εἰς τά ἐν ταῖς ὑμετέραις συναδέλφοις γραφόμενα συνήθως, μάλιστα δέ ὅταν ταῦτα ἀποβλέπωσιν εἰς φιλολογικά θέματα και ζητήματα, δέν εὐρίσκω ἄξιον τοῦ κόπου νά παρέχω οὐδέ τήν ἐλαχίστην προσοχήν. Μικράν ὅμως ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου ἐλπίζω ὅτι θά μοί ἐπιτρέψητε νά κάμω χάριν φιλολογικῆς τιнос εἰδήσεως δημοσιευθείσης τελευταῖον ἐν τῇ συναδελφῶ σας Νέα Ἐφημερίδι, διότι τήν εἶδον ταύτην ὑπολαμβάνω παριστάσαν ἄριστα τήν ἐπί τῶν τοιούτων παρ' ἡμῖν κρατοῦσαν σύγχυσιν, ἐπιπολαῖότητα και ἄγνοιαν. (σ. 23) [...] Ἴδου εἰς ὁποία τινά ἄτοπα, — μολοντί τοῦτο εἶνε βέβαια ἐκ τῶν μᾶλλον ἀσημάντων, ἀλλ' οὐχ' ἤττον και ἀρκούντως κατ' ἐμέ κριτήν χαρακτηριστικόν—, ἄγει ἡ μακρία τοῦ ἄνευ ἀνάγκης ἀντιπαρβάλλειν ἀδιαλείπτως τά παρ' ἡμῖν πρὸς τ' ἀλλαχοῦ, ἐνῶ ταῦτα οὐδεμίαν ἐκτός ἐλαχίστων ἐξαίρεσεων ἐπιδέχονται πρὸς ἐκεῖνα παραβολήν. Ἐκ τούτου δέ δύνασθε νομίζω κάπως νά φωτισθῆτε και περὶ τῆς ἐν γένει τωρινῆς φιλολογικῆς μας καταστάσεως. (σ. 26)

Τήν ἴδια διευκρίνηση ἐπαναλαμβάνει και στήν ἀνταπάντησή του στόν Παπαδιαμάντη:

Μέ ἠδίκησε σφόδρα ὁ φίλος κ. Α. Πδμ., γράφας ὅπως ἔγραφε εἰς τό Ἄστυ περὶ τῶν ὀλίγων ἀθῶν παρατηρήσεων τὰς ὁποίας σχετικῶς μέ τά προαγγελθέντα διηγήματά του ἐπέστειλα τῇ Ἐφημερίδι, ὀρηθεῖς μόνον ἐκ τῆς ὑπερβολῆς τῶν καθ' ἐκάστην παρ' ἡμῖν διαπραττομένων ὅσον ἀφορᾷ τά φιλολογικά τοῦ τόπου μας ἀνοησιῶν και νομίσας ὅχι ὅλως ἀκατάλληλον τήν εὐκαιρίαν ἵνα καταδειχθῇ ἐκ μικροῦ τινος περιστατικού και παραδείγματος ὁποῖα και ὁποῖα γράφονται ἀκαταπαύστως ἐν τῷ τύπῳ ἄρρητα ἀθέμιτα, προκειμένου περὶ τῶν τοιούτων ζητημάτων. (σ. 29)

Μπορεῖ βέβαια τά παραπάνω νά εἶναι ρητορικό τέχνασμα, ἀλλά ἂν δέν εἶναι και ὁ συντάκτης εἶναι εἰλικρινής σέ ὅσα γράφει, πρέπει νά τά ἔχουμε ὑπόψη μας και ἀναζητώντας τήν ταυτότητα τοῦ Ζήτα νά προσεγγίζουμε πρόσωπα πού γνωρίζουμε ὅτι κρίνουν αὐστηρά τούς λογοτεχνικούς κριτικούς τῶν ἐφημερίδων.

Τό δεύτερο στοιχεῖο πού θά πρέπει ἐπίσης νά συγκρατήσουμε εἶναι ὅτι ἡ παρέμβαση τοῦ Ζήτα δέν θά πρέπει μᾶλλον νά ἐκληφθεῖ ὡς ἄρνηση τῆς ἀποκαλούμενης ἠθογραφίας και ὡς ἀπόπειρα ἐκμηδένισης

τῶν παπαδιαμαντικῶν ἔργων ἀπό τή μά και ὡς ἐξύμνηση ἀπό τήν ἄλλη τοῦ φανταστικοῦ διηγήματος και τοῦ ἔργου τοῦ Πόε, ἀλλά ὡς ἄρνηση τοῦ παραλληλισμοῦ δύο ἀνόμοιων (και ὄχι ἀναγκαστικά ἀνισῶν) πραγμάτων. Γιατί, ὁ μέν Παπαδιαμάντης εἶναι

Ἕλλην εἰκονογράφος κ' ἠθογράφος, ζωγραφίζων μερικῶς και μετριοφρόνως μεμονωμένας τινάς σκηνάς και ζωγραφίας τῶν ἠθῶν κ' ἐθίμων νήσων, και μᾶς τούτων κυρίως, ἐκ τῶν ἀνηκουσῶν, ἂν μὴ ἀπατώμαι εἰς τό σύμπλεγμα τῶν Βορείων Σποράδων, μετ' ἀγαστῆς τῶν ὄντι ἀφελείας, χάριτος, ἀπλότητος και φυσικότητος, (σ. 24)

πού σημαίνει ὅτι τά διηγήματά του περιγράφουν ἀντιπροσωπευτικά ἑλληνικά ἦθη, ἔστω και μᾶς συγκεκριμένης γεωγραφικῆς περιοχῆς. Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ Πόε σέ καμία περίπτωση δέν θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι περιγράφει ἀντιπροσωπευτικά ἀμερικανικά ἦθη, ἀφοῦ

χρειάζεται τῇ ἀληθείᾳ πλήρης ἄγνοια και τοῦ Πόου και τῆς φιλολογικῆς αὐτοῦ μορφῆς διά νά νομισθῇ οὗτος ἠθογράφος και εἰκονογράφος ἀμερικανικῶν ἠθῶν κ' ἐθίμων. (σ. 24)

Ὅτι τό ζήτημα τίθεται σέ αὐτό τό ἐπίπεδο (τό ἄτοπο δηλαδή τῆς σύγκρισης δύο ἀνόμοιων λογοτεχνικῶν εἰδῶν, τοῦ ἠθογραφικοῦ διηγήματος, πού τό καλλιέργει ὁ Παπαδιαμάντης, και τοῦ φανταστικοῦ διηγήματος, πού τό καλλιέργησε ἀριστοτεχνικά ὁ Πόε) φαίνεται και ἀπό τήν ἀποδοχή ὡς ἓνα βαθμό τοῦ παραλληλισμοῦ μεταξύ Παπαδιαμάντη και Ντίκενς λόγω τοῦ ὅτι και οἱ δύο εἶναι ἢ θεωροῦνται ἠθογράφοι. Ἐν πρώτοις ὁ Ζήτα ἀποδέχεται τή μεταξύ τους σύγκριση, ἐπειδή

ἔρχεται μέν κάπως αὐτῇ περισσότερο εἰς λογαριασμόν, διότι ἠθογράφος θεωρεῖται και ὁ Δίκενς, (σ. 25)

ἐντέλει ὅμως θεωρεῖ ὅτι οἱ διαφορές μεταξύ τῶν δύο συγγραφέων εἶναι τόσο μεγάλες (ὄχι ὅμως ἀξιολογικές ἀλλά στό ἐπίπεδο τῆς γενικότερης τροπικότητος τοῦ καθενός) και συνεπῶς θεωρεῖ ἄτοπο τόν παραλληλισμό τους.

Στόν σημερινό ἀναγνώστη οἱ λέξεις πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ζήτα ὅταν ἀναφέρεται στήν ἠθογραφία («ἠθογραφήματα» ἀποκαλεῖ τά διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη) μποροῦν νά δημιουργήσουν τήν ἐντύπωση ὅτι τήν ὑποτιμᾷ ὡς εἶδος. Τήν ἐντύπωση αὐτή δημιουργοῦν κυρίως τά οὐσιαστικά «ἀπλότητα» και «ἀφέλεια» και τά ἐπίθετα «ἀπλός» και

«αφελής». Ὁ σημερινός ἀναγνώστης πού τόσα ἔχει διαβάσει (ἄχι ἀδίκᾳ) γιά τήν ἀπλοϊκότητα μεγάλου μέρους τῆς ἠθογραφίας εἶναι πολύ φυσικό νά προσλάβει τίς παραπάνω λέξεις ὡς ὑποτιμητικές γιά τήν ἠθογραφία καί νά θεωρήσει ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐπιστολική συζήτηση ἐγκαινιάζει πολύ πρῶμα τή σθεναρή ἀμφισβήτηση τῆς ἠθογραφίας. Ὅμως τά ἐπιθετικά ἀπλός καί ἀφελής (καί τά ἀντίστοιχα οὐσιαστικά) ἐκείνη τήν περίοδο δέν χρησιμοποιοῦνται μόνο μέ τή σημασία τοῦ ἀπλοϊκός ἀλλά κυρίως τοῦ ἀπέριττου, τοῦ φυσικοῦ, τοῦ ἀνεπιτήδευτου, σέ ἀντιδιαστολή μέ τό περίπλοκο, τό τεχνητό, τό ἐπιτηδευμένο. Θά δοῦμε μερικές περιπτώσεις στή συνέχεια πού ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ συγκεκριμένες λέξεις χρησιμοποιοῦνται ἐκεῖνα τά χρόνια ἀπό λογοτεχνικούς κριτικούς καί μέ θετικότατο πρόσημο, ἀλλά ὅσον ἀφορᾷ τήν παρουσία τους στήν ἐπιστολή τοῦ Ζήτα σημειῶν καί πάλι ὅτι ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται στό πλαίσιο μιᾶς ἐπιχειρηματολογίας πού ἐπιδιώκει νά ἀποδείξει τήν ἀνομοιότητα Πόε καί Παπαδιαμάντη. Ὁ Ζήτα ἐκπλήσεται καί ἐξεγείρεται ὅταν διαβάσει ὅτι ἡ χάρη, ἡ (ἀφηγηματική) ἀπλότητα, ἡ φυσικότητα καί τό ἀνεπιτήδευτο τῶν παπαδιαμαντικῶν διηγημάτων θυμίζει στόν Ι. Καμπούρογλου τά περίπλοκα (ἀφηγηματικά), παράδοξα καί ἀλλόκοτα διηγήματα τοῦ Πόε. Τό καταληκτικό συμπέρασμα τοῦ Ζήτα ἀπό τή σύγκριση τῶν δύο συγγραφέων, πού ὁ ἴδιος ἐπιχειρεῖ, δέν ἀποσκοπεῖ στό νά ἐπικυρώσει τή δεδομένη ἀνωτερότητα τοῦ Πόε καί νά ἀκυρώσει τήν ἀξία τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλά νά ἀναδείξει καί πάλι τό ἄστοχο τῆς μεταξύ τους σύγκρισης:

Τί κοινόν ἐπομένως μεταξύ τῶν ἀπλῶν καί ἀφελῶν ἠθογραφημάτων, τῶν θαλασσιῶν εἰδυλλιῶν τοῦ κ. Παπαδιαμάντη, ὡς αὐτός οὗτος ὁ σκιάθιος κατονομάζει τὰς διηγήσεις του, ἐνῶ αὐτός ἐκεῖνος ὁ ἀμερικανός παραδόξου καί ἐκτάκτου καί ἀλλοκότου τὰς ἑαυτοῦ ἐπιτηδόμενοι; (σ. 25)

Στό ἄν σέ αὐτή τήν ἀντιδιαστολή ἐπιτρέπεται σέ κάποιον νά δεῖ καί μιά ἀρνητική ἀξιολόγηση τοῦ Παπαδιαμάντη, προφανῶς ἡ ἀπάντηση εἶναι θετική, καί τό ἐπιβεβαιώνει ἡ ἀντίδραση τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, ἀλλά κατά τή γνώμη μου δέν εἶναι αὐτός ὁ στόχος τοῦ Ζήτα. Ἄν ἀπάντως διαβάσει κανεῖς μέ προσοχή τήν πρώτη ἐπιστολή, θά δεῖ ὅτι ἡ ἀξιολόγηση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπό τόν Ζήτα εἶναι θετική, ἀφοῦ ἐκεῖ ἀποφαίνεται ὅτι ὁ Σκιαθίτης λογοτέχνης ὑπηρετεῖ τό εἶδος στό ὅποιο εἰδικεύεται «μετ' ἀγαστῆς τωόντι ἀφελείας, χάριτος, ἀπλό-

τητος καί φυσικότητος» (σ. 24), ἐνῶ στήν ἀνταπάντησή του (καί παρά τήν ἐπίθεση πού τοῦ κάνει ὁ Παπαδιαμάντης) χαρακτηρίζει τά κείμενά του «ῥαῖα διηγήματ[α]» (σ. 30). Βέβαια, πουθενά δέν ἐξισώνει ἀξιολογικά τοὺς δύο συγγραφεῖς, ἀντιθέτως ὁ ἐπαινετικότερος χαρακτηρισμός τοῦ Πόε («θεωρεῖται ὑπό τῶν νεωτέρων κριτικῶν ὡς ὁ κυρίαρχος τῶν ἀνεπτυγμένων καί τῶν σκεπτομένων πνευμάτων ἐν τῷ κόσμῳ σήμερον», σ. 24) καί τό δηκτικό του σχόλιο ὅτι ἡ προτεινόμενη σύγκριση Πόε-Παπαδιαμάντη προκαλεῖ τόση ἐκπληξη ὅση ἂν δοκίμαζε κάποιος νά συγκρίνει «τόν Σαῖξπηρ φέρ' εἰπεῖν πρὸς τόν Βερανζέρον» (σ. 24), εἶναι σαφές ὅτι μετριάζουν τήν ἀξία τοῦ Παπαδιαμάντη (συγκριτικά πάντα μέ τόν Ἀμερικανό συγγραφέα). Κατά τή γνώμη μου, αὐτός ὁ μετριάσμος δέν ἐπιδιώκει τήν υποβάθμιση ἢ ἄρνηση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου ἀλλά τήν ἀξιολογήσή του στό σωστά μέτρα: ὁ Παπαδιαμάντης τοῦ 1891 δέν εἶναι, στό ἐπίπεδο τῆς ἀξίας, οὔτε Σαῖξπηρ οὔτε Πόε οὔτε Ντίκενς. Ἐως τότε ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε δημοσιεύσει τέσσερα ἱστορικά μυθιστορήματα/διηγήματα (τό πρωτόλειο *Ἡ Μετανάστις, Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν, Ἡ Γυφτοπούλα καί Χρῆστος Μηλιώνης*) καί δεκαπέντε ἠθογραφικά διηγήματα («Ἡ Χῆρα παπαδιά»,¹⁷ «Τό Χριστόψωμο», «Ἡ Τελευταία βαπτιστική», «Ἡ Ὑπηρέτρα», «Ὁ Σημαδιακός», «Ἡ Σταχομαζώχτρα», «Ἐξοχική Λαμπρή», «Ἡ Χτυπημένη», «Ὁ Πανταρώτας», «Μία Ψυχή», «Παιδική Πασχαλιά», «Θέρος-Ἔρος», «Ἡ Μαυρομαντηλοῦ», «Φτωχός Ἅγιος» καί «Πάσχα Ρωμείο»), ἀπό τά ὅποια μᾶλλον τά «Θέρος-Ἔρος» καί «Ἡ Μαυρομαντηλοῦ» ξεπερνῶν τήν ἐντεχνη ἀφήγηση παιδικῶν ἀναμνήσεων καί τήν ἐλκυστική ἀνάπλαση τοπικῶν παραδόσεων, καί προχωροῦν σέ μεγαλύτερο βάθος πλησιάζοντας τά ὠριμότερα, μεταγενέστερα ἔργα τοῦ συγγρα-

¹⁷ Μέ τήν εὐκαιρία, νά σημειώσω ὅτι ἡ Σοφία Μπόρα, ὀ.π., σ. 274-275, ἔχει ἀπόλυτο δίκιο νά ὑποστηρίξει ὅτι πιθανόν «Ἡ Χῆρα παπαδιά» εἶναι τό πρώτο ἠθογραφικό διήγημα πού δημοσιεύει ὁ Παπαδιαμάντης καί ἔχει «Τό Χριστόψωμο». Πράγματι, «Ἡ Χῆρα παπαδιά» προηγήθηκε, ἀφοῦ δημοσιεύτηκε στό *Ἑλληνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1888* τοῦ Σακελλαρίου (τήν ἐπιστάσια εἶχε ὁ Μ. Μητσάκης), τό ὅποιο κυκλοφόρησε στίς 21.11.1887, ὅπως πιστοποιεῖ ἡ ἀναγγελία τῆς ἐκδόσεως του στή *Νέα Ἐφημερίδα*, φ. 327, 23.11.1887. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀπαιτοῦνταν καί ἰκανὸ διάστημα γιά τήν ἐκδοτικὴ ἐτομασία τοῦ ἡμερολογίου, εἶναι πολύ πιθανό ὅτι τό διήγημα αὐτό γράφτηκε καί νωρίτερα ἀπό «Τό Χριστόψωμο» πού δημοσιεύτηκε οὕτως ἢ ἄλλως ἀργότερα, στίς 26.12.1887, στήν *Ἐφημερίδα*, ἐγκαινιάζοντας τή μακριὰ σειρά τῶν ἐορταστικῶν/ἐπικαιρικῶν διηγημάτων πού θά δημοσιεύσει στό ἐξῆς ὁ Παπαδιαμάντης.

φέα. Ἄλλὰ θέβαια ὁ Παπαδιαμάντης —τό μαρτυροῦν ὅσοι τόν συναναστρέφονταν— εἶχε ἀπό νωρίς μεγάλη πίστη στό ταλέντο καί τήν ἀξία του καί δέν σήκωνε οὔτε πειράγματα οὔτε ἀμφισβητήσεις.

Ἄν ἰσχύει ἡ παραπάνω ἀνάγνωσή μου, κρατοῦμε γιά τήν ὥρα ὅτι ὁ ἀναζητούμενος γνωρίζει καλά τά ζητήματα τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, τόσο τοῦ φανταστικοῦ διηγήματος (καί εἰδικά τοῦ εἶδους πού καλλιέργησε ὁ Πόε) ὅσο καί τῆς ἠθογραφίας. Εἰδικά ἡ ἐμμονή του στό ζήτημα τῆς ἠθογραφίας (πέντε φορές σέ ἓνα σύντομο κείμενο χρησιμοποιεῖ τούς ὅρους «ἠθογράφος» καί «ἠθογραφήματα») δέν πρέπει νά περάσει ἀπαρατήρητη, καθὼς λίγοι κριτικοί ἐκεῖνα τά χρόνια (1890-1891) χρησιμοποιοῦν τούς ὅρους.¹⁸ Κρατοῦμε ἐπίσης ὅτι ἐκτιμᾷ ἀρκετά τό παπαδιαμαντικό ἔργο.

Τό τρίτο στοιχεῖο εἶναι ὅτι τά δύο πρόσωπα γνωρίζονται καί συνδέονται φιλικά. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει καταλάβει ποίος κρύβεται κάτω ἀπό τό ψευδώνυμο, καί ὁ Ζήτα δέν τόν διαψεύδει, ἀλλά προσπαθεῖ νά τοῦ ἐξηγήσει ὅτι παρανόησε τήν ἐπιστολή του καί παρανόησε τήν κριτική του. Ἄν ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε ἀστοχήσει, ὁ Ζήτα θά τό εἶχε ἐκμεταλλευτεῖ καί θά τόν εἰρωνευόταν στήν ἀνταπάντησή του. Ἀντίθετα, γράφει μέ τόν συναισθηματικό τόνο ἐνός ἀνθρώπου πού νιώθει ὅτι ὁ γνωστός/φίλος του τόν ἔχει παρεξηγήσει.¹⁹ Στό κλείσιμο τῆς ἀνταπάντησής του δέν βλέπω καμία εἰρωνεία, ἀλλά εἰλικρινή διάθεση νά ἀποκατασταθεῖ ἡ μεταξύ τους παρεξήγηση:

Ἄφου δέ, ὡς εἰκάζω ἐκ τῆς διατριβῆς του, ὑποθέτει ὅτι ἀσφαλῶς μέ διέγινε, διατί; ἀντί νά χαρμίση εἰς τήν σύνταξιν διατριβῆς καί ἀπαντήσεως τό μελάνι τοῦ διά τά ὠραῖα διηγήματά του προωρισμένου καλαμαριοῦ του, νά μήν ἔλθῃ νά τά εἰποῦμεν κάλλιον προτιήτερα μεταξύ μας προφορικῶς; Μή δέν ἦτον εἰς θέσιν ἀπό ἄλλοτε νά ἐνοήσῃ παρευθὺς ὅτι τοῦτο θά ἦτον τό ὀρθότερον καί ὅτι θά μοῦ ἔκαμνε συγχρόνως τήν μεγαλειτέραν εὐχαρίστησιν; Θά τό κάμη τουλάχιστον τώρα ἄραγε; (σ. 30)

Ὅπως μάλιστα μέ πληροφόρησε ἡ Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου, κάτω ἀπό τό παραπάνω ἀπόσπασμα ὑπάρχει ὑστερόγραφο τοῦ Ζήτα,

¹⁸ Σημειῶνω ἓνα ἐνδεικτικό παράδειγμα: ἐνῶ ὁ κριτικός τῆς *Ἐφημερίδος*, ὁ.π., χαρακτηρίζει τόν Παπαδιαμάντη «εἰκονογράφος», ὁ Ζήτα ἐπαναλαμβάνοντας τό χαρακτηρισμό προσθέτει «εἰκονογράφος κ' ἠθογράφος» (σ. 24).

¹⁹ Στριβόμαι καί στήν ἀντίστοιχη ἐπιχειρηματολογία τῆς Σοφίας Μπόρα, ὁ.π.

πού ὁ Κατσιμπαλῆς δέν εἶχε συμπεριλάβει στήν ἀναδημοσίευση, καί τό ὅποιο δέν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία γιά τή γνωριμία τῶν δύο προσώπων:

Υ.Γ. Ὅχι ὅμως πλέον ἐν τοιαύτῃ εὐκταίᾳ περιπτώσει εἰς τό παληό σπήτι, διότι ἔφυγα.

Ὁ ἴδιος

Μέ αὐτά ὡς δεδομένα, μποροῦμε νά ἀκολουθήσουμε τά χνάρια τοῦ Ζήτα, ἔτσι ὅπως ἀποτυπώνονται στήν ἐπιστολή τοῦ Παπαδιαμάντη. Πράγματι, σέ δύο σημεῖα τῆς ἐπιστολῆς του ὁ Παπαδιαμάντης ρίχνει λίγο φῶς στή σκιά τοῦ Ζήτα. Μαθαίνουμε ὅτι τόν γνωρίζει τουλάχιστον ἀπό τό 1882, ὅτι ἀνῆκαν στήν ἴδια φιλική παρέα καί ὅτι κινοῦνταν στό χῶρο τῶν λογοτεχνικῶν γραμμάτων:

Ἄλλὰ δέν ἐνθυμείσαι, φίλε, (τί εἰρωνεία καί τί σύμπτωσις!) ὅτι πρό ἐννέα ἐτῶν, σύ καί δύο-τρεις ἄλλοι φίλοι, τό μέν ἐκ τῆς ἐντυπώσεως σκηνῶν τινῶν τῶν Ἐμπάρων τῶν Ἐθνῶν, τό δέ πλεῖστον ἐκ τῆς σχηματισθείσης τότε περί ἐμοῦ ἀδίκου ἰεγνδε, εὐηρεστεῖσθε νά μέ ἐπονομάζετε μέ αὐτό τό ὄνομα τοῦ Ἀγγλαμερικανοῦ διηγηματογράφου; Τώρα, ἐπειδή ὑπερέβην φεῦ! τήν ἡλικίαν, καθ' ἣν ὁ ἐκκεντρικός ἐκεῖνος συγγραφεύς εὐρέθη νεκρός ἐκ κραπάλης ἐπί τοῦ πεζοδρομίου, καί ὄχι μόνο δέν τόν ἐμμήθη, ἀλλά τολμῶ νά διανοῦμαι καί νά προαγγέλλω ὅτι θά ἐκδώσω καί βιβλίον, ἐσκανδαλίσθης, φίλε, καί δέν εὐρίσκεις πλέον οὐδεμίαν ὁμοιότητα μεταξύ ἐμοῦ καί τοῦ Ἐδγαρ Πόου; Τόσον τό καλλίτερον. (σ. 28)

Μαθαίνουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Ζήτα, τήν ἀνοιξη τοῦ 1891, ἦταν σέ δυσαρμονία μέ τό περιοδικό Ἀττικόν Μουσεῖον, ὅπου εἶχε δημοσιευτεῖ τό διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Πάσχα Ρωμέικο», καί ὅτι οἱ σχέσεις του μέ τό περιοδικό ἦταν τόσο κακές πού δέν ἤθελε οὔτε στά χέρια του νά τό πιάσει, γι' αὐτό καί δέν εἶχε διαβάσει τό συγκεκριμένο διήγημα.²⁰ Κάτι τέτοιο, τουλάχιστον, ἀφήνει νά ἐνοηθεῖ ἡ παρακάτω ἐξομολόγησή τοῦ Παπαδιαμάντη:

Καλά εἶπα ἐγώ νά τό ἀντιγράψω νά σοῦ τό στείλω, ἀφού ἐπέμενες δι' οὓς λόγους εἰξεύρεις, νά μήν τό ἀναγνώσης τυπωμένον, ἀλλά δυστυχῶς ἡμέλησα. (σ. 28)

Ἄφου λοιπόν εἴμαστε μᾶλλον σίγουροι ὅτι οἱ παραπάνω δηλώσεις

²⁰ Στό ἴδιο συμπέρασμα καταλήγει καί ἡ Σ. Μπόρα, ὁ.π.

είναι ειλικρινείς, λογικά θά πρέπει νά αναζητήσουμε τόν Ζήτη στόν φιλικό κύκλο τοῦ Παπαδιαμάντη μέσα στή δεκαετία τοῦ 1880.²¹

Ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης, τό 1899, στόν τιμητικό τόμο γιά τά τριαντάχρονα τῆς δημοσιογραφικῆς δράσης τοῦ Μπάμπη Ἄννινου, ὀνοματίζει μερικούς φίλους του μέ τούς ὁποίους εἶχε ἐπαφές στά 1883:

Ἴσως ἐνθυμεῖσαι τήν λαμπράν ἐκείνην περίοδον τῆς «Ἐφημερίδος» τοῦ 1883; Πόσοι καί πῶς ἤμεθα τότε καί πόσοι ἐμείναμεν σήμερον! Ποῦ ὁ καλός καί εὐγενής φίλος, ὁ Παναγιώτης Θωμᾶς; Καί ποῦ ὁ ἐκλεκτός καί ποιητικός ἐκεῖνος νέος, ὁ Πάνος Γιαννόπουλος; Καί ποῦ ὁ μεγάλθυμος ἐκεῖνος, ὁ Δημήτριος Κορομηλάς, ὁ σκέπων ὄλους ὑπό τάς πτέρυγας του;²²

Θά μπορούσε νά εἶναι κάποιος ἀπό αὐτούς τούς τέσσερις ὁ ἀναζητούμενος, ὁ Ζήτη τοῦ 1891; Ὁ Πάνος Γιαννόπουλος, συνεργάτης τοῦ *Ραμπαγᾶ*, τοῦ *Μή Χάνεσαι* καί τοῦ *Ἄστεως*, καί στενός φίλος τοῦ *Μητσάκη*,²³ ἀποκλείεται γιατί εἶχε πεθάνει τόν Νοέμβριο τοῦ 1886.²⁴ Θά πρέπει μᾶλλον νά ἀποκλειστεῖ καί ὁ Δ. Κορομηλάς, παλιός ἐργοδότης τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἀπό τό 1885 εἶναι βυθισμένος ἀποκλειστικά στή δραματοποιία. Γιά τόν Παναγιώτη Θωμᾶ τό μόνο πού ξέρομε εἶναι ὅτι δημοσιογραφεῖ στήν *Ἐφημερίδα* τοῦ Κορομηλά καί ὅτι προφανῶς πέθανε πρὶν ἀπό τό 1899. Ὁ μόνος ὑποψήφιος πού ἀπομένει εἶναι ὁ Μπάμπης Ἄννινος. Εἶναι μιά πιθανή περίπτωση, καθὼς γνωρίζουμε τή συνεργασία του στό *Μή Χάνεσαι* καί στήν *Ἐφημερίδα*, σέ χρόνους παράλληλους μέ τόν Παπαδιαμάντη. Καί αὐτόν ὅμως θά δίσταζα πολύ νά τόν θεωρήσω συντάκτη τῶν δύο ἐπιστολῶν, καθὼς τό αὐστηρό καί καυστικό πνεῦμα, εἰδικά τῆς πρώτης ἐπιστολῆς, δέν συνάδουν μέ τόν συνήθη εὐθυμογραφικό τόνο τοῦ Μπάμπη Ἄννινου. Ἐπιπλέον, αὐτός ἀπό τόν Δεκέμβριο τοῦ 1890 συνεργάζεται μέ τήν ἐφημερίδα *Τό Ἄστρ*²⁵ (γιατί λοιπόν νά

²¹ Τόν ἴδιο δρόμο πῆρε καί ἡ Μ. Θεοδοπούλου, ὅ.π.

²² *Τριακονταετηρίς Χ. Ἄννινου 1869-1899*, ἐκδότης Γεώργιος Κασδῶνης, ἐν Ἀθήναις 1900, σ. 82 (=Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἄπαντα, τόμ. Ε', Δόμος, Ἀθήνα 1988, σ. 275).

²³ Δημ. Π. Ταγκόπουλος, *Φιλολογικά Πορτραῖτα 1886-1922*, Ἀθήνα, Μᾶης 1922, σ. 39-40.

²⁴ Βλ. τή νεκρολογία του στήν ἐφ. Ἄστρ, ἔτος Β', ἀρ. 63, 30.11.1886.

²⁵ Ἐφ. Νέα Ἐφημερίς, φ. 109, 19.4.1891.

στελεῖ τίς ἐπιστολές του στήν *Ἐφημερίδα*), ἐνῶ στά μέσα Αὐγούστου τοῦ ἴδιου χρόνου (περίπου δηλαδή τήν περίοδο πού παρεμβαίνει ὁ Ζήτη) ἀναλαμβάνει τήν ἀρχισυνταξία τοῦ *Παρνασσῶ* καί ἔχει, συνεπῶς, ἄλλες ἔγνοιες.²⁶

Κάπου ἄλλου, λοιπόν, θά πρέπει νά στραφοῦμε. Μέ ποιούς ἄλλους ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων διατηρεῖ φιλική σχέση ὁ Παπαδιαμάντης ὡς τό 1891; Σίγουρα μέ τόν Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη, ἀλλά αὐτόν τόν ἀποκλείουμε ἀμέσως. Φιλικές σχέσεις εἶχε ὅμως καί μέ τόν Μιχαήλ Μητσάκη, ἂν καί ἐδῶ τά πράγματα εἶναι λίγο περίπλοκα. Ἄς τά παρακολουθήσουμε ἀναλυτικά:

Ὁ Μητσάκης δημοσιογραφοῦσε κατὰ καιρούς σέ ἔντυπα μέ τά ὁποῖα συνεργάστηκε καί ὁ Παπαδιαμάντης, σέ χρόνους παράλληλους μέ αὐτόν. Οἱ δύο τους συνυπῆξαν σίγουρα στό *Μή Χάνεσαι* τό φθινόπωρο τοῦ 1882, ὅπου ὁ Μητσάκης ἔγραφε μέ τό ψευδώνυμο Michelet²⁷ καί ὁ Παπαδιαμάντης ὡς Μποέμ δημοσίευε σέ συνέχειες τούς *Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν* (5.11.1882-8.2.1883). Συνυπῆξαν ὅμως καί στήν *Ἐφημερίδα* τοῦ Δ. Κορομηλά τό 1883 καί μάλιστα στήν κεντρική συντακτική ομάδα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκδότης μέ σημειώμά του στό πρωτοχρονιάτικο φύλλο:

Τήν κυρίαν τοῦ φύλλου σύνταξιν ἀπαρτίζουν οἱ κ.κ. Χαρ. Ἄννινος, Πάν. Θωμᾶ [sic], Κων. Γ. Ἐένος, Ν. Ἀργυριάδης, Ἰω. Μ. Δαμβέργης, Πάν. Γιαννόπουλος, Σ. Οἰκονόμος, Σταμ. Χ. Κιουζές, Μιχ. Μητσάκης, καί Α. Παπαδιαμάντης.²⁸

Πρέπει νά συνυπῆξαν ὅμως καί στήν *Ἀκρόπολη*, τό 1884. Εἶναι γνωστό ὅτι ἐκεῖ ὁ Παπαδιαμάντης δημοσίευσε σέ συνέχειες τή *Γυφτοπούλα* (21.4.1884-11.10.1884). Στήν ἴδια ἐφημερίδα φαίνεται νά ἔγραφε τότε καί ὁ Μητσάκης.²⁹

²⁶ Ἐφ. Νέα Ἐφημερίς, φ. 231, 19.8.1891.

²⁷ Στρώζομαι στή *Βιβλιογραφία Μιχαήλ Μητσάκη* τοῦ Γ. Κ. Κατσιμπαλή, τυπογραφεῖο Σεργιάδη, Ἀθήνα 1942.

²⁸ Ἐφ. Ἐφημερίς, 1.1.1883. Βλ. καί τό λήμμα τῆς Νάσσης Μπάλτα γιά τήν *Ἐφημερίδα* στήν *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου 1784-1974*, τόμ. Β', ΕΙΕ/ΚΝΕ, Ἀθήνα 2008, σ. 295.

²⁹ Περιορίζομαι σέ λίγα στοιχεῖα ἐδῶ, γιά νά μὴ πάει μακριά ἡ συζήτηση: Ὁ Κατσιμπαλής στή βιβλιογραφία του δέν καταγράφει συνεργασίες τοῦ Μητσάκη στήν *Ἀκρόπολη* πρὶν ἀπό τό 1886, γιατί δέν βρῖσκει κείμενα ὑπογεγραμμένα μέ τό ὄνομά του ἢ μέ κάποιο ἀπό τά γνωστά ψευδώνυμά του. Γιά τόν ἴδιο λόγο δέν καταγράφει κανένα

Τή φιλική σχέση του Μητσάκη με τον Παπαδιαμάντη τήν αναφέρει ο Ι. Ζερβός στην εισαγωγή του στα *Πασχαλινά διηγήματα*, χωρίς άλλες πληροφορίες:

Πλήν του Μωρέας και κατόπιν του κ. Γαβριηλίδου και του Μητσάκη άλλας φιλολογικάς γνωριμίας απέφευγε τότε.³⁰

Αναλυτικότερα όμως στη φιλική σχέση του Μητσάκη με τον Παπαδιαμάντη αναφέρεται ο Δημήτρης Ταγκόπουλος στα *Φιλολογικά Πορτραίτα 1886-1922*, στο πορτραίτο που μας παραδίδει για τον Παπαδιαμάντη.³¹ Οι πληροφορίες και τά περιστατικά που μνημονεύει εκεί (γραμμένες, φυσικά, πολλά χρόνια αργότερα από τά γεγονότα και επενδυμένες πιθανότατα με λίγη μυθοπλασία) είναι πολύτιμες, αλλά με άσαφή χρονολογικό προσδιορισμό και διαταραγμένη χρονολογική τάξη. Στην πρώτη συνάντηση των τριών (Μητσάκη-Παπαδιαμάντη-Ταγκόπουλου) ο Μητσάκης φέρεται να απαγγέλλει από μνήμης τό έπιμνημόσυνο ποίημα του Παπαδιαμάντη «Η κοιμώμενη βασίλοπούλα», που δημοσιεύτηκε στην *Έφημερίδα* στις 21.9.1891. Στην ίδια συνάντηση ο Παπαδιαμάντης φέρεται να απαγγέλλει εκθιαστικά ένα ποίημά του («Εϊκόν' άχειροποίητη, που στην καρδιά μου σ' είχα...»), παρένθετο σε ανέκδοτο διήγημά του, ενώ ξέρουμε πως τον Μάιο του 1891 είχε ήδη δημοσιευτεί τό «Θέρος-Έρος», όπου περιλαμβάνονται και οι συγκεκριμένοι στίχοι. Καιρό ύστερα από τήν προηγούμενη συνάντηση, πάντα κατά τον Ταγκόπουλο, μιά παρέα του *Ραμπαγά*, με τον Κλεάνθη Τριαντάφυλλο, τον Μητσάκη, τον Ταγκόπουλο, τον Κ. Γ. Ξένο και μερικούς άλλους, επιχειρεί άνεπιτυχώς να παρασύρει τον Παπαδιαμάντη, «τό άντικοινωνικό θηρίο»

άλλο κείμενο από τή συνεργασία του με τον *Ραμπαγά*, εκτός από τήν άυτοτελή έκδοση του *Κουρτοπάση* που είχε πρωτοδημοσιευτεί στον *Ραμπαγά*. Ο ίδιος όμως ο Μητσάκης, στο σημείωμά του «Διασάφης» που δημοσιεύει στη *Νέα Έφημερίδα*, φ. 82 (22.3.1888), σχολιάζει γεγονότα που χρονολογούνται στα 1884 και μας δίνει τήν πληροφορία ότι τότε συνεργάζονταν με τήν έφημερίδα του Γαβριηλίδη «χρονολογών», όπως γράφει, «έν τή εποχή εκείνη έν τή "Άκροπόλει"».

³⁰ Ι. Ζερβός, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», στον τόμο: Α. Παπαδιαμάντης, *Πασχαλινά διηγήματα*, ό.π., σ. η'.

³¹ Ταγκόπουλος, ό.π., σ. 49-53. Βλ. και όσα γράφει ο Μανόλης Γ. Σέργης στην «Εισαγωγή» του στον τόμο: Μιχαήλ Μητσάκης, *Άφηγήματα και ταξιδιωτικές έντυπώσεις*, τόμ. Α', φιλολ. έπιμ. Μανόλης Γ. Σέργης, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη/Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, Άθήνα 2007, σ. 22-27.

κατά τό σχόλιο του Τριαντάφυλλου, σε σχεδιαζόμενο γλεντοκόπι. Τό περιστατικό προφανώς συνέβη, αλλά όχι στό χρόνο που ο Ταγκόπουλος τό προσδιορίζει, αφού ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος έχει φύγει από τή ζωή άυτοκτονώντας στις 25.5.1889. Τό πιθανότερο λοιπόν είναι ότι τά γεγονότα που περιγράφει ο Ταγκόπουλος συνδέονται με τή θητεία του στον *Ραμπαγά*, δηλαδή κατά τήν περίοδο 1886-1889. Έτσι ίσως εξηγητεί και κάποια άσάφεια σχετικά με τή διεύθυνση του σπιτιού του Μητσάκη. Ο Ταγκόπουλος αναφέρει πολλές φορές στον ίδιο τόμο ότι ο Μητσάκης έμενε στην όδό Άλωπεκής, χωρίς να προσδιορίζει με ακρίβεια τό χρόνο. Οι συχνές αναφορές του σε περιστατικά στό σπίτι άυτό παρουσία του Κρυστάλλη μας πηγαινουν γύρω στα 1890. Σε κάθε περίπτωση, από τή συνέντευξη που ο Μποέμ-Μήτσος Χατζόπουλος παίρνει από τον Μητσάκη τον Μάρτιο του 1893, μαθαίνουμε ότι ο συνεντευξιαζόμενος μένει στην όδό Πλουτάρχου.³² Από τίς σωζόμενες έπιστολές του γνωρίζουμε επίσης ότι τήν άνοιξη του 1894 έγκαθίσταται για αρκετούς μήνες στην Κέρκυρα, στις άρχές του 1895 επιστρέφει στό πατρικό του στον Πειραιά και στις άρχές του καλοκαιριού του ίδιου έτους ξαναγυρίζει στην Άθήνα.³³ Ο Ταγκόπουλος όμως τό 1894 έχει φύγει για τους Σοφάδες τής Καρότσας. Τό ύστερόγραφο του Ζήτα για τήν άλλαγή στη διεύθυνση τής κατοικίας του «έπίμονα πάει κι έρχεται».

Ποιά γνώμη όμως έχουν τά δύο πρόσωπα ο ένας για τον άλλον; Στη σωζόμενη αλληλογραφία του Παπαδιαμάντη δέν συναντούμε καμία αναφορά στον Μητσάκη, ώστόσο στην περίφημη, ιδιότυπη συνέντευξή του στον Μποέμ, στό *Άστυ*, τον Μάρτιο του 1893 και αΰτή, ο Παπαδιαμάντης φέρεται να δηλώνει μέσω του συνεντευξιαστή του:

Τόν Μητσάκην τόν αγαπά ως φίλον, και τόν εκτιμά ως συγγραφέα.³⁴

Δέν τόν συμπεριλαμβάνει όμως στό νοσταλγικό ανακάλημα του 1899,

³² Έφ. Τό *Άστυ*, φ. 835, 24-25.3.1893. Βλ. και όσα γράφει ο Σέργης, *Άφηγήματα*, ό.π., σ. 13.

³³ Βλ. τίς έπιστολές στον τόμο: Μιχαήλ Μητσάκης, *Κριτικά κείμενα. Έπιστολές. Ποίηση*, τόμ. Β', φιλολ. έπιμ. Μανόλης Γ. Σέργης, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη/Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, Άθήνα 2007, σ. 712-727.

³⁴ Έφ. Τό *Άστυ*, φ. 837, 26-27.3.1893 (=Κατσάμπαλης, *Πρώτες κρίσεις και πληροφορίες*, ό.π., σ. 39).

πού είδαμε παραπάνω. Ός προς τή γνώμη του Μητσάκη γιά τόν Παπαδιαμάντη είμαστε πιά τυχεροί, καθώς ό 'Αλέξανδρος Μωραϊτίδης δέσωσε καί δημοσίευσε μιά έπιστολή πού του είχε στείλει ό Μητσάκης από τήν Κέρκυρα, στίς 12.5.1894. Στην έπιστολή αυτή ό Μητσάκης, χολωμένος τότε μέ τό λογοτεχνικό κατεστημένο καί άποσυρμένος στην Κέρκυρα, παρουσιάζεται ως προστάτης καί ύποστηρικτής του Σκιαθίτη καί ως ό άνθρωπος πού τόν επέβαλε στό λογοτεχνικό πεδίο:

Νομίζεις ότι καί αυτόν τόν Παπαδιαμάντη, του οποίου τουλάχιστον δέχονται νά δημοσιεύουν κάποτε κάτι τι καί καταδέχονται επί τέλους νά λένε κάπου-κάπου —προφορικώς όμως, νάχουμε καί τό νου μας— ότι «έχει μέσα του κάτι τι» πάλι, δέν τούς τό[ν] επέβαλα εγώ καί μόνον εγώ, φωνάζων πρό χρόνων ολοκλήρων υπέρ αυτού;³⁵

Δέν μπορούμε νά κρίνουμε άν αναφέρεται μόνο στό ότι αυτός πρώτος δημοσίευσε διήγημα του Παπαδιαμάντη (τή «Χήρα παπαδιά», όπως είδαμε, στό *Έλληνικόν Ημερολόγιον* τό φθινόπωρο του 1887) ή υπαινίσσεται πιθανή στήριξη του καί γιά τή δημοσίευση των *Εμπόρων των Έθνών* ή καί τής *Γυφτοπούλας*. Στην ίδια έπιστολή έχει άλλη μιά υπαινικτική αναφορά στον Παπαδιαμάντη, τήν οποία πρέπει νά ξαναθυμηθούμε στη συνέχεια:

Γιά τά του φιλάτου μας κύρ 'Αλεξανδρή (έννοει τόν 'Αλέξ. Παπαδιαμάντη) του μαλακώσαντος σκαιοῦ καί αποτόμου, ελυπήθηκα καί έγέλασα συγχρόνως αρκετά. Τόν μακαρίζω όμως πού έπήγε εις τήν ποιητικήν Σκιάθο του, όπου είμαι βέβαιος ότι θ' αναλάβη έντελώς. Όταν γράφης τυχόν εκεί μὴν ξεχάσης, σέ παρακαλώ, νά του παραγγείλης καί τούς έγκαρδίους άσπασμούς μου.³⁶

Ό Βαλέτας στηρίζεται σέ αυτό τό σημείο καί άποφαινεται, όρθά κατά τή γνώμη μου, τά εξής:

Ό Μητσάκης, φίλος του Μωραϊτίδη, πλησίαζε στά χρόνια τής *Εφημερίδας* συχνότερα τόν Ππδ. Μά γρήγορα έκοψαν σχέσεις. Πειράχτηκε φαίνεται ό Ππδ. από όρισμένα φερσίματα καί λόγια του Μητσάκη. Στά 1894 πού άρρωστῶ ό Ππδ. καί φεύγει στη Σκιάθο, ό Μωραϊτίδης γράφει

³⁵ 'Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, *Μέ του βορηῶ τά κύματα*, σειρά Στ', Βιβλιοπωλείον 'Ιωάννου Ν. Σιδέρη, Αθήνα 1927, σ. 140.

³⁶ *Ο.π.*, σ. 137.

στό Μητσάκη στην Κέρκυρα σχετικά μέ τήν άρρώστια του, πού ό Ππδ. τήν πήρε στά σοβαρά καί νομίζοντας πώς θά πεθάνει, ζητούσε συχώρηση άπ' όλους. Καί του άπαντῶ ό Μητσάκης: [τό άμέσως παραπάνω άπόσπασμα]. "Έβαλε τό Μωραϊτίδη νά γράψη στό Μητσάκη καί νά του ζητήση συχώρηση, γιατί παραφέρθηκε κάποτε μαζί του.³⁷

Κάτι φαίνεται, πάντως, πώς είχε διαταράξει τή σχέση των δύο φίλων, του Μητσάκη καί του Παπαδιαμάντη, πρίν από τήν άνοιξη του 1894, κάτι πού είχε ένοχλήσει τόν Παπαδιαμάντη καί τόν είχε κάνει «σκαιό» καί «άπότομο» άπέναντι στον Μητσάκη, αλλά πλέον έχει κάπως μαλακώσει. Τό μυαλό μας, φυσικά, πηγαίνει στην ύπόθεση μέ τόν Ζήτα.

Άρκετά ύποψιασμένοι πλέον (σωστά ή όχι), θά δοκιμάσουμε νά ελέγξουμε τό δεύτερο τεκμήριο πού κρατήσαμε από τήν άπάντηση του Παπαδιαμάντη, ότι ό Ζήτα δέν είχε καλές σχέσεις μέ τό Άττικόν Μουσείον, τήν άνοιξη του 1891. Διαπιστώνουμε ότι στη δεύτερη περίοδο κυκλοφορίας του περιοδικού, από τίς 10.6.1890 καί ως τά Χριστούγεννα του ίδιου χρόνου, ό Μητσάκης (είτε μέ τό όνομά του είτε ως Καιροσκοπός καί 'Ιξίωv) είναι ή ψυχή του περιοδικού. Από τόν Γενάρη όμως του 1891 τό όνομά του εξαφανίζεται παντελώς. Κάτι έχει συμβεί, αλλά τί; Καί μήπως αυτό τό κάτι έχει χολώσει τόσο πολύ τόν Μητσάκη πού δέν θέλει ούτε στά χέρια του νά πιάσει τό πασχάλινό τεύχος του περιοδικού καί γι' αυτό δέν έχει διαβάσει τό διήγημα του φίλου του; Λογικές ύποψίες.

Η δύσκολη σχέση του Μητσάκη μέ τά έντυπα μέ τά όποια συνεργαζόταν δέν είναι άγνωστη. Έντιμος άνθρωπος καί διόλου εύλόγιστος σέ έξωτερικές πιέσεις γιά παραχωρήσεις σέ αυτό πού πιστεύει, μεταπηδῶ από τό ένα έντυπο στό άλλο. Από τή μή πλήρη έργογραφία του (όπως παραδέχεται καί ό ίδιος ό Κατσόμπαλης) διαγράφεται μιά εικόνα γιά τίς άλλεπάλληλες μετακινήσεις του από τό φθινόπωρο του 1880 ως τό καλοκαίρι του 1891: από τόν *Άσμοδαίο* στό *Μή Χάνεσαι*, καί από εκεί στην *Εφημερίδα*, καί μετά στό *Άστν καί στην Άκρόπολη*, καί πιθανότατα στον *Ραμπαγά*, καί από εκεί στη *Νέα Εφημε-*

³⁷ Γ. Βαλέτας, *Παπαδιαμάντης. Η ζωή-Τό έργο-Η έποχή του*, Αθηναϊκά εκδόσεις Ηρακλής Γ. Σακαλής, Αθήνα 1955, σ. 292. Γιά τόν άπότομο καί εύθικτο χαρακτήρα του βλ. τίς πληροφορίες πού συγκεντρώνει ό Βαλέτας, παρόλο πού δέν τίς ελέγχει πάντα, δ.π., σ. 294-297 (ένότητα: «Τό άγρίμ»).

ρίδα και στην Έστία, και μετά στο Άττικόν Μουσείον, από όπου φεύγει για να επιστρέψει στην Έφημερίδα στην οποία γράφει κατά τη διάρκεια του 1891 και την περίοδο που ο Ζήτα στέλνει ως «φίλος» της (τις επιστολές του). Τόν Άπριλιο του 1888 βγάζει την πρώτη δική του έφημερίδα, τόν Θόρυβο, αλλά η κυκλοφορία της δεν κρατά περισσότερο από ένα μήνα. Τό φθινόπωρο του ίδιου έτους ξαναδοκιμάζει εκδίδοντας την Πρωτεύουσα, αλλά και αυτή είναι λιγόζωη.

Τήν εμπειρία του από τη δύσκολη συνεργασία του μέ τους κατά καιρούς εκδότες των περιοδικών και έφημερίδων μέ τά όποια έως τότε συνεργάστηκε, τή διεκτραγωδεϊ ό ίδιος τόν Όκτώβριο του 1892, στην περίφημη επιστολή του πρός τόν Μιλτιάδη Φωτιάδη, γραμματέα τής Έφημερίδος και εκδότη του Είκονογραφημένου Ημερολογίου, μέ τήν οποία συνοδεύει τό γνωστό «Παράπονο του μαρμάρου», απόδοση στη δημοτική του κειμένου του «Η θλίψις του μαρμάρου»:

[...] επανειλημμένα δοκιμασία και συμβάντα διάφορα και ποικίλα, πολλοῦ μ' έπεισαν καθ' όλα, ότι σκληρά Μοίρα, παραστάσα κατά τήν γέννησίν μου, ως μίαν εκ των κυριωτέρων ελλείψεων τής ζωής μου, φαίνεται ότι μου έχάρισε και τό να μήν ήμπορώ ή πολύ σπανίως να εύρεθώ εις ψυχικήν άρμονίαν πρός τούς έντίμους και νοήμονας κυρίους, οίτινες εκδίδουν συνήθως τά εν τή πατρίδι μας παντοία δημοσιεύματα, είτε έφημερίδες, είτε περιοδικά, είτε και ήμερολόγια είνε ταῦτα. Τάς δοκιμασίας και τά συμβάντ' αυτά ίσως άποφασίσω ποτέ εν εκτάσει να διηγηθώ, και τό πόνημα, τό όποϊον θά ήδύνατο κάλλιστα να επικληθῆ «Οί Έκδοται εν Έλλάδι», θά ήμπορούσα να διαβεβαιώσω από τόρα, άνευ εγωϊσμοῦ, ότι θά είνε εξαρέτως και διδακτικόν και διασκεδαστικόν.³⁸

Στό ίδιο γράμμα μαθαίνουμε ότι μία από τίς συνεργασίες του που τέλειωσε μέ τόν χειρότερο τρόπο ήταν αυτή μέ τό Άττικόν Μουσείον:

[...] περιοδικόν τι, λεγόμενον «Άττικόν Μουσείον», εις ό μου εΐχεν ελθῆ τότε ή ιδέα να συνεργασθώ επί στιγμῆν μετά θερμότητος, ως ένθυμείσθε ίσως, εν τή ελπίδι πως μποροῦσε βαθμηδόν, κακά-ψυχρά, από εικονογραφημένου σαχλοφύλλου, όπως εΐχε άρχισῆ να εκδίδεται, να μορφωθῆ εις φιλολογικήν καψοεπιθεώρησιν, — άπλότης διά τήν όποϊαν έπληρώθην αρκετά διά βδελυράς άχαριστίας και κτηνωδών ύβρεων εκ μέρους του οίκτηρου εκδότη του, ενός εκ των άξιωτέρων όπως καταλάβουν έπιφανῆ θέσιν εις τό πάνθεον των Έλλήνων εκδοτῶν.³⁹

³⁸ Μητσάκης, Κριτικά κείμενα, ό.π., σ. 137-138.

³⁹ Ό.π., σ. 139.

Τούς ακριβείς λόγους για τούς όποιους ό Μητσάκης διέκοψε τή συνεργασία του στα τέλη του 1890 μέ τόν Νικόλαο Ίγγλέση, τόν εκδότη του Άττικου Μουσείου, δεν τούς γνωρίζαμε. Εύτυχώς ή έρευνα στις έφημερίδες έφερε κάποια στοιχειά στο φως που μās βοηθούν να καταλάβουμε τί προκάλεσε ρήξη στη σχέση τους. Οί άδιβλιογράφητες μαρτυρίες που παραθέτω στη συνέχεια αποκαλύπτουν ότι τό φθινόπωρο τό 1890 κάποια κείμενα του Μητσάκη στο Άττικόν Μουσείον είχαν προκαλέσει αντιδράσεις τόσο σε άλλους συνεργάτες του περιοδικού όσο και σε αναγνώστες του.

Η πρώτη είναι μία δήλωση του καθηγητῆ, ποιητῆ και μεταφραστή Π. Ι. Φέρμπου στις έφημερίδες, στις άρχές Σεπτεμβρίου του 1890, μέ τήν όποια ενημερώνει τούς αναγνώστες του Άττικου Μουσείου ότι αποχωρεϊ από τήν έπιμέλεια τής ύλης του περιοδικού, γιατί δεν έγινε δεκτή ή αντίρρησή του για τή μή δημοσίευση ενός κειμένου που περιείχε τολμηρές και χυδαίες λέξεις:

Δήλωσις πρός τούς αναγνώστας του Άττικου Μουσείου.

Μετά λύπης δηλῶ, ότι παραιτοῦμαι τής έποπτείας του «Άττικου Μουσείου», άφ' ου ό εκδότης αυτού παραγνωρίζων όλως τόν σκοπόν του περιοδικού, κατεχώρισεν εν τῷ φύλλῳ τής 1ης σεπτεμβρίου παρά τήν ρητήν απαγόρευσίν μου άρθρον περιέχον φράσεις και λέξεις, ών τήν εισαγωγήν εις οικογενείας ούδεις σωφρονών και σεβόμενος εαυτόν και τήν κοινωνίαν θά έγκρινῆ.

Άθήνησι, 2 σεπτεμβρίου 1890.⁴⁰

Δέν είναι πολύ δύσκολο να διαπιστώσει κανείς ότι ή αντίδραση του Φέρμπου άφοροῦσε τό κείμενο «Καυγάς» του Μητσάκη, που δημοσιεύτηκε στο συγκεκρωμένο τεῦχος.⁴¹ Πράγματι, στο κείμενο αυτό, που αποτυπώνει φωνογραφικά τόν καθγά δύο κουτσαβάκηδων στην Άθήνα, καταγράφονται και μερικές βρισιές, που θά μπορούσαν να ενοχλήσουν μέρος του αναγνωστικού κοινού:

—Τί σκιάζεσαι ρέ, τή Μπαναγία σου μέσα!... Τί κάνεις έτσι σά γυναίκα;... Θαρρείς μωρέ που θά σε φοβηθῶ που έχεις περιστροφο;... Νά μωρέ, έγω τήν πετάω και τήν κάμα!... Έλα στα χέρια σά σου βαστάει!...

⁴⁰ Έφ. Νέα Έφημερίς, φ. 247, 4.9.1890.

⁴¹ Μιχαήλ Μητσάκης, «Εικόνες και σκηναί: Καυγάς», περ. Άττικόν Μουσείον, έτος Γ', άρ. 9, 1.9.1890, σ. 83-84 (=Άφηγήματα, ό.π., σ. 303-308).

—Τό σταυρό σου, ρουφιάνε!... 'Εγώ σέ φοβάμαι ρέ;... Πέταχτη ρέ τήν κάμα νάν τ' αφήνω τό περιστροφό... Τί τήν έβγαλες ρέ;...
 —Τί σκούζεις έτσι, βρέ πεζεβέρηκη;!... Για νά μαζωχτή κόσμος;... Πού θά μου πᾶς ρέ, θά στό πῶ τό αίματάκι σου!...
 —Εσύ θά μου τό πιῆς ρέ;... Κείνος πού θά μου τό πιῆ δέ γεννήθηκε ρέ ακόμα!... Σου τῶφαγα τό μάτι, κακομοίρη!...⁴²

Δύο μῆνες ἀργότερα, τόν Νοέμβριο τοῦ 1890, δημοσιεύεται στή *Νέα Ἐφημερίδα* μιά ἐπιστολή πού τήν υπογράφει «Μία Ἀθηναία», σφοδρά ἐνοχλημένη ἀπό ἕνα δημοσίευμα τοῦ Ἀττικῆς Μουσείου:

Κύριε συντάκτα τῆς *Νέας Ἐφημερίδος*

Εἶς τετραπέρατος ἐφημεριδογράφος, πρό πολλοῦ ὑπό τῆς πρωτεύουσας πάνυ θορυβῶδῶς ἐναποθηκευθεῖς εἰς τās βιτρίνας τοῦ «Ἀττικῆς Μουσείου», ἐκσφενδονίζεις ἀνηκούστους λιβέλλους κατὰ τῆς σημερινῆς ἀθηναίας γυναικός καί θέτει περὶ τόν τράχηλόν της ἐκ γελοίων κοσμητικῶν περιδέραιον. Μετά λεπτομερῆ ἐπιθεώρησιν τοῦ βασιλείου τῶν πτηνῶν, ὁ ἐν λόγῳ δημοσιογραφικός κοῦκκος φιλοδωρεῖ εἰς τήν ἀθηναίαν τὰ χαρίσματα τοῦ κοσμοῦ, τό πνεῦμα τῆς σιταρήθρας, καί τήν εὐφυΐαν τοῦ τσαλαπετεινοῦ· τήν συκοφαντεῖ ὡς δαντελλοκόσμητον, τουρνουροστόλιστον, παπαγαλλίζουσαν, τακτικὴν φοιτήτριαν τοῦ Φαλήρου καί ἀδεξίαν κλειδοκυμβαλιστριαν· ἐνὶ λόγῳ ἀγανακτεῖ ἐπὶ τῇ ἐκλείψει τοῦ τύπου τῆς ἀθηναϊκῆς καλλονῆς καί ἀποτιλλεῖ τās τρίχας τῆς κεφαλῆς σου ὁ ἐν τῷ «Ἀττικῆς Μουσείου» τεταρχειυμένος Ἀπόλλων. Μὴ θέλουςα, κύριε συντάκτα, διὰ τῆς σιωπῆς μου ν' ἀποθρασύνω ἐτι πλέον τόν προσβολέα τῆς ἀθηναίας, ἀναγκάζομαι ν' ἀπευθύνω αὐτῷ ὀλίγας ἐρωτήσεις. Πόθεν ἤρυσθη τās περὶ τῶν ἀρχαίων ἀθηναίων γυναικῶν ιδέας σου; καί πῶς

⁴² Ὁ.π., σ. 83 (=Ἀφηγήματα, ὁ.π., σ. 304). Σέ ἄλλη περίπτωση ὁ Μητσάκης ἀποδέχτηκε τὴ λογοκρισία πού τοῦ ἄσκησε ἡ Ἀκρόπολις ζητώντας του νά περιορίσει τὴν ποσότητα καί τὴν ἔνταση τῶν ὕβρων. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὴ σημεῖωση πού δημοσιεύει ὁ ἴδιος στὴν Ἀκρόπολη (7.2.1893) γιὰ τὸ διήγημά του «Ἡ Κυρά Κώσταϊνα», τὸ ὁποῖο εἶχε δημοσιευτεῖ στὸ φύλλο τῆς προηγούμενης μέρας: «Ἀναγκαία σημεῖωση. Εἰς τὴν χθὲς δημοσιευθεῖσαν Κυρά Κώσταϊναν ἡ διεύθυνσις τῆς Ἀκροπόλεως» ἔκρινε καλὸν νά ἐλαττώσῃ κάπως τὴν γραφικότητα τῶν διαμειβομένων ὕβρων· καί ἠναγκάσθη μὲν νά συγκατατεθῇ ὁ γράψας εἰς τὸ νά ὑποχωρήσῃ ἡ φιλολογικὴ ἀναίδεια πρὸ τῆς δημοσιογραφικῆς σεμνότητος, παρακαλεῖ ὁμως τοὺς ἀναγνώστας νά συμπληρώσουν ἢ νά ἀναπληρώσουν τὰ κενὰ καί μεταβληθέντα, σύμφωνα μὲ τὴν εὐκόλον μαντευομένην ἔνοιαν καί τὸν εὐνόητον τόνον τοῦ καυγᾶ, διὰ νά ἔχουν τὴν εἰκόνα αὐτοῦ πλήρη» (βλ. Μιχαήλ Μητσάκης, *Φιλολογικὰ ἔργα*, τακτοποιημένα καί φροντισμένα ἀπὸ τὸν Δημ. Π. Ταγκόπουλον, τόμος πρῶτος: Ἀθηναϊκαὶ σελίδες, ἐκδοσις τῆς ἑταιρίας «Τύπος», Ἀθήνα 1920, σ. 108).

ἠδυνήθη νά ἐκτιμῆσῃ τὸ ἐξάισιον κάλλος των; Εἶνε ἡ σημερινὴ ἀθηναία ἀξιοκατάκριτος διότι, ἀντὶ νά ἐπιτηδεύηται τὴν λογίαν (bas-bleu) καί νά ἐντροφᾶ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἀνουσίων δημοσιευμάτων αὐτοῦ, ἀφιερῶται εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ οἴκου της χωρὶς ἐννοεῖται νά λησμονῆ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς της καί νά ἀποτελῇ αὐτὴ μόνη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ κακὸς ζῆλον ἐξαιρέσιν[;]. Ἄς μᾶς εἴπῃ ὁ κύριος οὗτος εἰς ποῖον μέρος τῆς ὑψηλίου ὑπάρχει τὸ ἰδανικόν τῆς γυναικός του, πρὸς ἣν παραβαλλομένη ἡ ἀθηναία ὑπολείπεται κατὰ τὴν εὐφυΐαν, κατὰ τās γνώσεις καί ἰδίᾳ κατὰ τās ἀρετὰς ἐκείνας, αἵτινες καθιστῶσι τὴν γυναῖκα ἀξιολάτρευτον. Ἄς μᾶς πληροφρήσῃ ὁ φιλόμουσος ἀνὴρ εἰς ποῖον Κονσερβατόριον ἐξέμαθε τὸ κλειδοκύμβαλον, ἵνα εἰς τὸ ἐξῆς τελειοποιηθεῖσα καί ἡ ἀθηναία μὴ προκαλῆ τὰ σατυρικά βέλη του καί φέρῃ εἰς ἀπόγνωσιν τὸ ἐν αὐτῷ καλλιτεχνικόν δαιμόνιον, καί ἀφοῦ ἀρέσκεται, ὡς φαίνεται εἰς τὰ ἀνατολικά σαλβάκια καί οὐχὶ εἰς τās δαντελλας, ἄς τὸ εἴπῃ, καί ἡ ἀθηναία προθύμως θ' ἀλλάξῃ τὸν ἱματισμὸν της πρὸς ἰκανοποίησιν τῆς ἐξημμένης καί παραληρούσης φαντασίας του.

Μία ἀθηναία⁴³

Ἡ ἔμμεση ἀναφορά τῆς ψευδώνυμης (θηλυκῆς ἢ ἀρσενικῆς) «Ἀθηναίας» στὶς ἐφημερίδες *Θόρυβος* καί *Πρωτεύουσα* φωτογραφίζουν προφανέστατα τὸν Μητσάκη, ἀλλὰ καί ἕνας ἀπλὸς ἔλεγχος στὸ τεύχος τοῦ Ἀττικῆς Μουσείου ἐκείνης τῆς περιόδου ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὴν ἀντίδραση τὴν προκάλεσε καί πάλι μιά συνεργασία του, πού ἀναφέρεται στὴν πρώτη Ἑλληνίδα φοιτήτρια, τὴν Ἰωάννα Στεφανόπολι (κόρη τοῦ Ἀντωνίου Ζαννετάκη Στεφανόπολι, ἐκδότῃ τῆς ἐφ. *Messenger d'Athènes*, γνωστότερου γιὰ τὴ διάλεξή του περὶ γαλλικοῦ μυθιστορημάτος στὰ 1869).⁴⁴ Ἐκεῖ ἐπαινεῖται ἡ Ἰωάννα Στεφανόπολι γιὰ τὴν ἀπόφασή της νά σπουδάσει, κόντρα στὸ στερεότυπο τοῦ γυναικείου ιδεώδους στὴν Ἀθήνα τῆς ἐποχῆς του. Τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα εἶναι αὐτὸ πού προκαλεῖ τὴν μῆνιν τῆς «Ἀθηναίας»:

Καὶ ἐν Ἀθήναις, εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ κόσμου, ὅπου ἤγκασαν ἄλλοτε οἱ θαυμαστότεροι τύποι γυναικῶν, τελεία γυνὴ καί κόρη θεωρεῖται σήμερον εἶδος τι ποικιλοχρόου, χρυσοφόρου, συνσφιγμένου, γαντωμένου, δαντελλοκοσμητοῦ, τουρνουροστολιστοῦ πτηνοῦ, ψιττακίζοντος ὀλίγα γαλλικά, περιερχομένου τās δόδους καί τās πλατείας,

⁴³ «Ἡ Ἀθηναία τῶν ἡμερῶν μας», ἐφ. *Νέα Ἐφημερίς*, φ. 313, 9.11.1890.

⁴⁴ Μιχαήλ Μητσάκης, «Μία κόρη», περ. *Ἀττικῆς Μουσείου*, ἔτος Γ', ἀρ. 14, 20.10.1890, σ. 145-148 (=Κριτικὰ κείμενα, ὁ.π., σ. 446-449).

γνωρίζοντας να πλαταγίξη τούς δακτύλους του συνθηματικῶς καὶ ἀπαισίως ἐπάνω εἰς τὰ κόκκαλα τοῦ πιάνου, ὡς ἰδανικόν ζωῆς ἔχοντας νὰ συχνάζη εἰς τὰ θεάματα καὶ νὰ καταβαίη εἰς τὸ Φάληρον, ὡς μόνην σκέψιν νὰ θλίψη καὶ νὰ βλέπεται, ἔχοντας τόσον μυαλὸν ὅσον ἓνα πετεινάρι, τόσας γνώσεις ὅσας μία γαλιάνδρα, τόσον πνεῦμα ὅσον μία σιταρήθρα, τοιαύτην ἀντίληψιν τοῦ κόσμου καὶ τῶν πραγμάτων ὅσην ἓνας κότσουφας, τόσην κρίσιν καὶ τόσας ιδέας ὅσας ἓνας τσαλαπετεινός.⁴⁵

Ἄραγε νὰ προκάλεσε ἐνόχληση σέ ἀναγνώστες τοῦ Ἄττικοῦ Μουσείου καὶ ἡ αὐστηρὴ κριτικὴ του γιὰ τὸν Νικόλα Σιγαλό τοῦ Ξενόπουλου, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1890;⁴⁶ Μπορεῖ, ἀλλὰ ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα αὐτές οἱ ἀντιδράσεις εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι θὰ δυσἀρέστησαν τὸν ἐκδότη τοῦ περιοδικοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ προχώρησε σέ αὐστηρές συστάσεις πρὸς τὸν Μητσάκη, μέ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπέλθει ὀριστικὴ ρῆξις. Ἴσως τὰ πράγματα νὰ μὴν ἔγιναν ἀκριβῶς ἔτσι ἀλλὰ καὶ ἀκόμη χειρότερα, ὅπως μᾶς ἀφήνει νὰ φανταστοῦμε ἢ ἐξομολόγησι τοῦ Μητσάκη στὸν Φωτιάδη γιὰ «βδελυρὰ ἀχαριστία» καὶ «κτηνώδεις ὕβρεις» πρὸς τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὸν Ἰγγλέση. Ἐχοντας μίαν γενικὴ εἰκόνα γιὰ τὸν ὑπερευαίσθητο χαρακτήρα τοῦ Μητσάκη, καταλαβαίνουμε ὅτι μετὰ ἀπὸ αὐτὴν ἐξέλιξη οὔτε στὰ μάτια του δὲν θὰ ἤθελε νὰ δεῖ τὸ Ἄττικόν Μουσεῖον καὶ ὅτι θὰ ἔνωθε ἀκόμη ἐντονότερη βδελυγμία νὰ τὸ πιάσει στὰ χέρια του γιὰ νὰ διαβάσει τὰ κείμενα πού δημοσιεύονταν ἐκεῖ, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὰ ἦταν φίλων του. Καὶ ἔτσι ξαναγυρίζουμε πάλι στὸν Παπαδιαμάντη καὶ στὸ «Ρωμῆικο Πάσχα».

Ἡ ἔως ἐδῶ ἀναζήτησις δημιουργεῖ πολλές ὑποψίες ὅτι τελικὰ ὁ Μητσάκης μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Ζῆτα. Συνεργάτης τῆς Ἐφημερίδος ἐκείνη τὴν περίοδο, ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὸν ἀτυχή παραλληλισμὸ Παπαδιαμάντη-Πόε καὶ Ντίκενς πού ἐπαναλαμβάνει δύο φορές ὁ Ι. Καμπούρογλου, ἡ φιλολογικὴ του συνείδησις δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ σιωπήσει καὶ ἀποφασίζει νὰ πάρει θέση γιὰ νὰ βάλει τὰ πράγματα στὴ σωστὴν θέση τους. Καὶ μέ τούς δύο ὅμως, τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν Καμπούρογλου, ἔχει φιλικές σχέσεις καὶ δὲν θέλει νὰ τίς διαρρήξει

⁴⁵ Ὁ.π., σ. 148 (=Κριτικὰ κείμενα, ὁ.π., σ. 447).

⁴⁶ Ἐέρομε πῶς, ἐνῶ ὁ Ξενόπουλος ἀπαντᾷ στὴν κριτικὴ τοῦ Μητσάκη καὶ μέσα ἀπὸ τὸ Ἄττικόν Μουσεῖον, ἔτος Γ', ἀρ. 23, 20.1.1891, σ. 243, 246 («Ἀπαντήσεις εἰς τὸν κ. Μητσάκην»), ὁ Μητσάκης ἀνταπαντᾷ μέσῳ τῆς Ἐφημερίδος καὶ ὄχι μέσῳ τοῦ περιοδικοῦ («Ἀπλὴ σημείωσις», 22.1.1891, καὶ «Καὶ πάλιν λοιπόν, καὶ πάλιν», 5.2.1891).

(βλ. τὸν ἔπαινον πού πλέκει γιὰ τὸν τελευταῖο στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Μωραϊτίδη, παρὰ τὰ σαράντα κύματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πέρασε ἢ σχέση τους).⁴⁷ Ἔτσι, αὐτός ὁ ἔντιμος καὶ θαρραλέος κριτικός, πού δὲν διστάζει νὰ διατυπώνει τὴ γνώμη του, ἐπιλέγει αὐτὴ τὴν φορά ἓνα ψευδώνυμο (τυχαῖο, γι' αὐτὸ καὶ τὴν πρώτην φορά ὑπογράφει ὡς Ζ... ἐνῶ τὴ δεύτερη ὡς Ζῆτα), δημιουργεῖ τὴν persona τοῦ λόγιου, ἐνημερωμένου φίλου τῆς ἐφημερίδας καὶ στέλνει τὴν ἐπιστολὴν του στὴν Ἐφημερίδα:

Λόγιος φίλος ἡμῶν, μετ' ἐπιμελείας καὶ ἀγάπης παρακολουθῶν τὴν τε παρ' ἡμῖν καὶ τὴν ἀλλαγῶν φιλολογικὴν κίνησιν, ἐπέστειλεν ἡμῖν πρὸς δημοσίευσιν τὴν ἀκόλουθον ἐπιστολήν, ἣν πρό ἡμερῶν ἤδη λαβόντες, μόλις σήμερον καταχωρίζομεν ἐνταῦθα, ἕνεκα περισσεΐας ἄλλης ὕλης κατεπειγουσῆς.

Ῥητὴ μαρτυρία πού νὰ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἔτσι συνέβησαν τὰ πράγματα δὲν διαθέτουμε, γιὰ τὴν ὥρα, ἀλλὰ οἱ ἐνδείξεις πού ἔχουμε θαρρῶ πιά πῶς εἶναι πολλές. Μέ αὐτές τίς ἐνδείξεις, ἀπομένει νὰ δοῦμε ἂν τὰ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Ζῆτα συνάδουν μέ τὴν ἔως τότε (καλοκαίρι τοῦ 1891) ἀρθρογραφία τοῦ Μητσάκη γύρω ἀπὸ τὴν φιλολογικὴν κίνησιν, καὶ νὰ ἐπιχειρήσουμε ὑπολογικὴ σύγκρισιν τῶν δύο ἐπιστολῶν τοῦ Ζῆτα καὶ κειμένων τοῦ Μητσάκη.

Ὅπως εἶδαμε, ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ζῆτα ἐστιάζει σέ δύο βασικά θέματα, ἀνόμοια, κατὰ τὴν γνώμη του, μεταξὺ τους: ἡ ἠθογραφία ἀπὸ τὴν μίαν, τὴν ὁποία καλλιεργεῖ ὁ Παπαδιαμάντης, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ διηγήματα τοῦ Πόε καὶ δευτερευόντως τὸ ἔργο τοῦ Ντίκενς. Δὲν θὰ μῶν ἐδῶ στὴ μεγάλη συζήτησις γιὰ τὴν ἠθογραφία (εἶναι θέμα ἄλλης ἐργασίας), σημειῶνω μόνον πῶς, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ζῆτα δὲν ὑποτιμᾷ τὴν ἠθογραφία ἀλλὰ βρίσκει ἀνυπόστατη τὴν σύγκρισίν της μέ τὰ διηγήμα-

⁴⁷ Μέ τοῦ βορῆ τὰ κύματα, ὁ.π., σ. 137-138, ἰδ. σ. 138: «Καὶ ἂν ἔτυχε δὲ ποτὲ εἶτε νὰ ψυχανθοῦμε, εἶτε νὰ ἀλληλοπεραχθοῦμε, ὅπως συνήθως συμβαίνει εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς, ἐγὼ ποτὲ δὲν τὸν ἐλάττωνα γιὰ τοῦτο, ὅπως καὶ κανένα ἄλλον ὁποῦ κατὰ νὰ ἀξίξη, εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς μου τὴν πρέπουσαν ἐκτίμησιν γιὰ τὰ πνευματικὰ του δῶρα». Προσθέτω καὶ τὴν ἀβιβλιογράφητη εὐχαριστήρια ἐπιστολὴν πού ὁ Μητσάκης στέλνει τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1892 στὸν Ι. Καμπούρογλου (μέ ἀρκετὰ πικρόχολα σχόλια γιὰ τὸν ὑπόλοιπο Τύπο), ἐπειδὴ ἦταν ὁ μόνος ἀπὸ τούς ἐφημεριογράφους πού ἀνήγγειλαν τὴν ἐκδοσὴν τοῦ φυλλαδίου τοῦ Μία φιλολογικὴν σελὴν εἰς δύο γλώσσας. Βλ. Μιχαὴλ Μητσάκης, «Φίλε κύριε Καμπούρογλε» (στὴν στήλη «Φιλολογικά»), ἐφ. Νέα Ἐφημερίς, φ. 356, 21.12.1892.

τα του Πόε. Είδαμε επίσης ότι στην περίπτωση Ντίκενς θεωρεί πως υπάρχει καταρχήν δυνατότητα σύγκρισης, δεδομένου ότι και ο Άγγλος συγγραφέας ήθογράφος θεωρείται, αλλά έντελες λόγω της ιδιαιτερότητάς του και πάλι η σύγκριση είναι άστοχη.

Τό ζήτημα της ήθογραφίας, όμως, είναι και μιά από τις βασικές έμμενες του Μητσάκη στά τέλη του 1890 και στίς άρχές του 1891, και κυριαρχεί στην περιήγημη, έντονη συζήτησή του μέ τόν Ξενόπουλο, μέ άφορμή τό μυθιστόρημα του τελευταίου Νικόλας Σιγαλός.⁴⁸ Όπως είναι γνωστό, η ένδειξη «Αθηναϊκή μυθιστορία» που ο Ξενόπουλος έβαλε ως υπότιτλο στο έργο του θεωρήθηκε από τόν Μητσάκη ως πρόθεση συγγραφής ήθογραφικού μυθιστορήματος και ειδικότερα αθηναϊκής ήθογραφίας, κατά τό πρότυπο τών γαλλικών «*maeufs parisiennes*». Έκλαμβάνει λοιπόν τό έργο ως αθηναϊκή ήθογραφία και κρίνοντάς το υπό αυτή τήν όπτική τό βρίσκει άποτυχημένο. Ο Ξενόπουλος από τήν πλευρά του υποστηρίζει ότι δέν έπιχείρησε νά γράψει αθηναϊκή ήθογραφία (νά άποτυπώσει δηλαδή παγιωμένους, χαρακτηριστικούς ανθρώπινους τύπους τών Αθηνών), και ότι ο συγκεκριμένος υπότιτλος δηλώνει μόνο τόν τόπο, όπου εκτυλίσσεται η υπόθεση του έργου του, υπερασπιζόμενος όμως παράλληλα τήν ακρίβεια τών περιστατικών που περιγράφει στο έργο του. Η βάση δηλαδή και πάλι τής παρέμβασης του Μητσάκη είναι παρόμοια μέ αυτή του Ζήτα. Όπως ο Μητσάκης υποστηρίζει ότι η έπιχειρούμενη συγγραφή αθηναϊκής ήθογραφίας από τόν Ξενόπουλο (παρά τις αντιρήσεις του συγγραφέα, ο Μητσάκης έπιμένει ότι αθηναϊκή ήθογραφία είχε δοκιμάσει νά γράψει και στά προηγούμενα έργα του, τόν Άνθρωπο του Κόσμου και τή «Μητριά») είναι άκαιρη και άποτυχημένη, λόγω του εύμετάβλητου, του άδιαμόρφωτου και του μη παγιωμένου τής αθηναϊκής κοινωνίας, έτσι και ο Ζήτα, αν και θεωρεί τόν Παπαδιαμάντη καλό ήθογράφο τής παγιωμένης σκιαθίτικης κοινωνίας, βρίσκει άστοχη τήν έπιχειρούμενη από τόν Ι. Καμπούρογλου σύγκρισή του μέ τους Πόε και Ντίκενς.

⁴⁸ Βλ. τήν έργασία τής Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Γρηγόριος Ξενόπουλος. Παρουσίαση-άνθολόγηση», Η παλαιότερη πεζογραφία μας, τόμ. Θ', Σοκόλης, Αθήνα 1997, σ. 288-333, και κυρίως τής Εύτυχίας Άμυλήτου, «Εισαγωγή» στον τόμο: Γρηγόριος Ξενόπουλος, Νικόλας Σιγαλός. Αθηναϊκή μυθιστορία, εισαγ.-έπιμ. Εύτυχία Άμυλήτου, ΕΛΙΑ, Αθήνα 2002, σ. 20-46.

Άλλά και ως προς τή γνωριμία και εκτίμηση του Μητσάκη για τό έργο του Πόε και γενικά για τό αφήγημα του φανταστικού, έχουμε κάποια δεδομένα και ένδειξεις. Ο ίδιος ο Μητσάκης σχολιάζει τά διηγήματα του Πόε σε σημείωμά του τόν Οκτώβριο του 1890, μέ άφορμή τήν ανάθεση τής μετάφρασης του μυθιστορήματος του Ντωντέ (Daudet) *Νουμάς Ρουμενστάν* στον νεαρό Κωνσταντίνο Γ. Πρασσά⁴⁹ προκειμένου νά δημοσιευτεί σε συνέχειες στο Άττικόν Μουσείον. Έκεί, επαινώντας τόν Πρασσά, αναφέρεται μέ έγκωμιαστικά λόγια και στά διηγήματα του Πόε:

Μία μετάφρασίς του ενός διηγήματος του Πόου πρό τινος δημοσιευθείσα έν τή «Έστία», ως και δύο-τρεις τελευταίον έν τῷ «Άττικῷ Μουσείῳ», φιλολογικῶν έργων υπερέτερων και δυσπροσίτων, ξετιμήθησαν γενικῶς.⁵⁰

Τόν Δεκέμβριο του ίδιου έτους, όταν κρίνει τόν Νικόλα Σιγαλό του Ξενόπουλου και τόν προτρέπει νά δημιουργήσει ζωντανούς χαρακτήρες κατά τό πρότυπο μεγάλων συγγραφέων, τόν Πόε και τόν Χόφμαν αναφέρει πρώτους πρώτους:

Αυτή δέ είνε ιδίως η δύναμις η αναπόφευκτος προς σύλληψιν και συντέλειαν οιοδήποτε αληθοῦς, γενναίου, διωσίμου, αξιοπροσοχῆς έργου οιοδήποτε είδους, έξισου υψίστως χρήσιμος, είτε εις τόν Πόου η τόν Όφφμαν όταν θέλουν ν' άφηγηθοῦν τά εκφρονα αυτών όνειρα [...].⁵¹

Έκτός όμως από αυτές τις θετικές άποτιμήσεις, ο ίδιος ο Μητσάκης είχε μεταφράσει τό 1887 τό διήγημα του Χόφμαν «Doge und Dogarossa» για τό περιοδικό Έκλεκτά Μυθιστορήματα.⁵² Σύμφωνα

⁴⁹ Για τόν πρώμο αυτόν συστηματικό μεταφραστή τών διηγημάτων του Πόε στην Έλλάδα έτοιμάζει ειδική μελέτη η συνάδελφος στο Κέντρο Έλληνικής Γλώσσας Έφη Πέτκου.

⁵⁰ Ό.π., σ. 142 (=Κριτικά κείμενα, ό.π., σ. 105).

⁵¹ Μιχαήλ Μητσάκης, «Η φιλολογική κίνησις παρ' ήμίν. Έν αθηναϊκόν μυθιστόρημα», περ. Άττικόν Μουσείον, τόμ. Β', άρ. 19-20, Χριστούγεννα 1890, σ. 213 (=Κριτικά κείμενα, ό.π., σ. 118).

⁵² Βλ. «Μαρίνος Φαλιέρος: Έκ τών "Φανταστικῶν διηγημάτων" του Όφφμαν» [μετάφραση: Μ. Μητσάκης], περ. Έκλεκτά Μυθιστορήματα, έτος Γ', άρ. 158, 30.4.1887, σ. 415-416· άρ. 159, 3.5.1887, σ. 423-424· άρ. 160, 7.5.1887, σ. 431-432· άρ. 161, 10.5.1887, σ. 439-440· άρ. 162, 14.5.1887, σ. 447-448· άρ. 163, 17.5.1887, σ. 455-456 και άρ. 164, 21.5.1887, σ. 463-464· η μετάφραση είναι αδιβιογράφητη. Τό συγκεκριμένο διήγημα, τό όποιο μεταφράζεται από τά γαλλικά (πιθανότατα από τήν έκδοση: Hoff-

μάλιστα μέ μία μαρτυρία, πού δέν είναι όμως ασφαλής, ό Μητσάκης φέρεται νά μετέφρασε τό διήγημα «The Gold-Bug» τού Πόε. Αυτό τουλάχιστον γράφει ό Ρώμος Φιλύρας, στήν έφ. Νέα Έλλάς (8.10.1920), ό όποιος παρουσιάζοντας τόν πρώτο τόμο τών Φιλολογικών Έργων τού Μητσάκη πού είχε επιμεληθεί ό Δημ. Ταγκόπουλος, έκφράζει τήν έλπίδα στόν επόμενο τόμο νά δημοσιευτούν και τά υπόλοιπα έργα τού Μητσάκη, μεταξύ αυτών και ή

[...] ή λαξευτή μετάφρασις τού «Χρυσού Σκαβαίου» τού Έδγαρ Πόε [...].⁵³

Βέβαια, τέτοια μετάφραση δέν είναι γνωστή ούτε καταγράφεται από τόν Κατσιμπαλη στή βιβλιογραφία τών έλληνικών μεταφράσεων τού Πόε. Ίσως νά λανθάνει, αλλά ίσως και ό Φιλύρας νά τή συγχέει μέ τήν αντίστοιχη μετάφραση τού Ροϊδη («Ό Χρυσοκάραβος», περ. Έστία, 16.4.1895-4.6.1895).

Αν τώρα προχωρήσουμε σέ ύφολογικές συγκρίσεις, σέ επίπεδο λέξεων και φράσεων, θά διαπιστώσουμε ότι οι όμοιότητες είναι πολλές και χαρακτηριστικές, πού όχι μόνο δέν άποτρέπουν τήν άπόδοση τών επιστολών τού Ζήτα αλλά αντίθετα, ύστερα μάλιστα από τίς πολλές ενδείξεις πού παρατέθηκαν έως εδώ, μάς παροτρύνουν νά άποδώσουμε τά κείμενα αυτά στήν πένα τού Μητσάκη. Θά χρειαζόταν πολύς χώρος για νά έξαντλήσουμε τήν ύφολογική σύγκριση τών

mann, *Contes fantastiques*, Édition illustrée de nombreuses gravures par David, Chez tous les libraires, Παρίσι χ.χ.έ., σ. 127-146), θεωρήθηκε ως πρότυπο για τό διήγημα τού Πόε «The Assnigation» (βλ. τή σύγκριση τών δύο κειμένων στόν Palmer Cobb, *The Influence of E.T.A. Hoffmann on the Tales of Edgar Allan Poe*, The University Press, Τσάπελ Χιλ 1908, σ. 80-90). Αξίζει επίσης νά σημειωθεί ότι οι ύποθέσεις και τών δύο λαμβάνουν χώρα στή Βενετία, και μάλιστα τού Χόφμαν στόν 14ο αιώνα, δηλαδή σέ χρόνο και χώρο παρόμοιο μέ τούς Έμπόρους τών Έθνών τού Παπαδιαμάντη. Για τή σχέση τού Μητσάκη μέ τό φανταστικό αφήγημα ως τά 1891 βλ. και τό μελλοντολογικό αφήγημά του «Κατά τόν εικοστόν αιώνα», περ. Κλειώ, τόμ. Β', άρ. 25, 1/13.1.1886, σ. 3-7 άρ. 26, 15/27.1.1886, σ. 22-24 και άρ. 27, 1/13.2.1886, σ. 39-40, αλλά και τό κλείσιμο στό «Αθηναϊκάί Σελίδες» (Έστία, τόμ. 23, άρ. 595, 24.5.1887, σ. 342): «Και ή άλλόκοτος σκηνή, ήτις φαίνεται ως έξαχθείσα εκ φανταστικού τινος διηγήματος τού Γκωτιέ ή τού Όφφμαν, έξακολουθεί, έξακολουθεί επί πολύ, επί ώρας μακράς, καιρόν ήδη μετά τό μεσονύκτιον και πέραν ετι...». Ευχαριστώ «και πάλιν λοιπόν και πάλιν» τόν Σωτήρη Τσελικά πού μέ ενημέρωσε για τή μετάφραση στα Έκλεκτά Μυθιστορήματα και μου υπενθύμισε τό αφήγημα πού δημοσιεύτηκε στήν Κλειώ, και τή Γεωργία Γκότση πού μου επισήμανε τήν αναφορά στίς «Αθηναϊκές Σελίδες».

⁵³ Μιχ. Μητσάκης, Φιλολογικά έργα, τόμ. Β', Αθήνα 1922, σ. 24.

δύο επιστολών μέ κείμενα τού Μητσάκη. Θά περιοριστώ σέ μερικές περιπτώσεις, τίς πιο πειστικές κατά τή γνώμη μου.

Χαρακτηριστική είναι ή ιδιότυπη χρήση τού ουσιαστικού «άφέλεια» και τού επιθέτου «άφελής». Είδαμε τή χρήση τους μέ θετική σημασία στήν επιστολή τού Ζήτα. Τίς ίδιες λέξεις, μέ θετική σημασία, τίς συναντούμε σέ αρκετά κείμενα λογοτεχνικής κριτικής τού Μητσάκη. Ας δούμε μερικές περιπτώσεις:

Τόν Φεβρουάριο τού 1888, στή γνωστή κριτική του για τό μυθιστόρημα Ό Άνθρωπος τού Κόσμου τού Ξενόπουλου και για τά διηγήματα «Έν τώ μέσω τού Πελάγους» τού Δημήτριου Κορομηλά και «Ό Άφωρισμένος» τού Άνδρέα Καρκαβίτσα,⁵⁴ επικρίνει τά δύο πρώτα και έπαινε τό τελευταίο. Στίς άρετές πού προσγράφει στό ήθογραφικό διήγημα τού Καρκαβίτσα είναι ή «άφέλειά» του, όχι φυσικά μέ τή σημασία τής απλοϊκότητας αλλά τής φυσικότητας και τής ανεπιτήδευσης, κάτι δηλαδή πού δέν έχει ό Άνθρωπος τού Κόσμου τού Ξενόπουλου, τό «γέννημα φαντασίας ύπερρωμαντικής, και σχεδόν άχαλινώτου»⁵⁵ (τήν ίδια φράση χρησιμοποιεί και ό Ζήτα για τόν Ντίκενς: «Αλλά τής ισχυράς και άχαλινώτου φαντασίας [...]», σ. 25):

Πολύ φυσικώτερον και άληθέστερον τών δύο προηγηθέντων, ή μάλλον, άληθές και φυσικόν καθ' όλα, είναι τό εσχάτως δημοσιευθέν έν έπιφυλλίδι τής Καθημερινής διήγημα τού κ. Καρκαβίτσα «Ό Άφωρισμένος». Όφειλομεν νά όμολογήσωμεν έν πάση ειλικρινεία, ότι σπανίως έτυχεν ήμιν νά σταματήσωμεν έμπροσθεν τώσφ τελείου νεοελληνικού έργου. Η άπατώμεθα μεγάλως, ή τήν φοράν αυτήν εύρισκόμεθα πρό άληθούς διηγηματογράφου. Ό Άφωρισμένος είναι άγροτική ήθογραφία, εις ήν ούδέν δύναται νά προστεθή και ούδέν νά άφαιρεθή. [...] Δι' ήμάς τό άφελές αυτό διήγημα, τό άπλούν αυτό, έξ ύπαμοιβής περιπαθές και φρικώδες, άγροτικόν ειδύλλιον, είναι τι όπερ θά έξήλειαν όλοι οι πατεντάτοι ήμών μεγάλοι συγγραφείς.⁵⁶

Τόν Ιούλιο τού 1891, στήν επαινετική του κριτική για τά Άγροτικά

⁵⁴ Μιχαήλ Μητσάκης, «Φιλολογική επιθεώρησης», έφ. Άκρόπολις Φιλολογική, έτος Α', άρ. 4, 21.2.1888, σ. 55-59 (=Κριτικά κείμενα. Έπιστολές, ό.π., σ. 72-81). Βλ. και τό σημείωμά μου «Μικρά Ξενοπουλικά», περ. Μικροφιλολογικά, τχ. 26, φθινόπωρο 2009, σ. 24-30, όπου αναδημοσιεύεται ή άβιβλιογράφητη άπάντηση τού Ξενόπουλου.

⁵⁵ Ό.π., σ. 57 (=Κριτικά κείμενα, ό.π., σ. 77).

⁵⁶ Ό.π., σ. 58 (=Κριτικά κείμενα, ό.π., σ. 78, 79).

τοῦ Κρυστάλλη,⁵⁷ τό ἐπίθετο «ἀφελής» καί τό οὐσιαστικό «ἀφέλεια» ἐπανερχονται ἐπίμονα, μέ τήν ἴδια, θετικότητα, σημασία:

Καί ὁ γερο-Θεόκριτος τῆς Σικελίας, ὁ γλυκύτατος αἰγοβοσκός τῶν χλοερῶν πεδιάδων τῆς ὠραίας νήσου, ὁ ἀφελής τῶν σπηλαίων τῆς ἀοιδῆς καί τῶν κοιλάδων τῆς ὁ εὐθυμος κωμαστής, εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἂν ἐζῶσε σήμερον δέν θ' ἀπηνεῖτο τόν τωρινόν αὐτόν ὑποτακτικόν του [τόν Κρυστάλλη] [...]. Ποιήματα ἀφελῆ, στίχοι ἀφελέστεροι, ἀφελέστατος ποιητής. [...] Ἐννοεῖται ὅτι εἶνε καί ἄλλα —ἀπό τά μεγαλειότερα ἰδίως— τῶν ὁποίων ἡ ἐντύπωση δέν εἶνε ἀρτία διόλου. Ἄλλ' ὅλα θεβαίως τά διακρίνει ἡ αὐτή ἀφέλεια, ἡ ἴδια εὐκρίνεια, ἡ αὐτή δρόσος, τό αὐτό αἶσθημα, τό ἴδιον πάθος. [...] Ροφήσατε ὅμως προπάντων, ροφήσατε ὡς κοῦπαν ἀπό ἀγνότατον φρεσκοαρμεγμένον γάλα σπάνης, τό κατωτέρω χρυστάλλινον, ὡς τό ὄνομα τοῦ ποιητοῦ, τήν διαύγειαν, ἀλλά φλογερώτατον τόν καίμῶν ἀριστούργημα χάριτος, πόνου καί ἀφελείας, τό ἐπιγραφόμενον: Ἡ Λυγερὰς τῆς Ξενητιάς.⁵⁸

Ἄλλά καί τόν Μάιο τοῦ 1894, στήν ἀπαντητική ἐπιστολή του πρός τόν Μωραϊτίδη πού εἶδαμε παραπάνω, τήν ἀφέλεια (τή φυσικότητα, δηλαδή καί πάλι, καί ὄχι τήν ἀπλοϊκότητα) ἐνός προηγούμενου μωραϊτιδικοῦ γράμματος ἐπαινεῖ:

Μέ τήν ἴδια καί ἀκόμη περισσότερη χαρά ἐδιάβασα, ἀδελφέ Μωραϊτίδη, καί τό δεύτερο μέ τόσην ζηλευτήν ἀγαθότητα καί εὐκρίνειαν, μέ τόσην ἀγαστήν ἀφέλειαν καί χάριν γραμμένο καλό σου γράμμα.⁵⁹

Νομίζω πῶς αὐτά τά τεκμήρια γιά τή σημασία τῆς λέξης (ἀλλά καί γιά τή συνώνυμη καί ἰσοδύναμή της, τήν «ἀπλότητα»)⁶⁰ εἶναι ἀρκετά, καί δέν θά προχωρήσω στήν παράθεση ἄλλων.

Χαρακτηριστική εἶναι καί ἡ κοινή χρήση τῆς ἐπιρρηματικῆς φράσης «ἐξ ὑπαμοιβῆς» (κατ' ἐναλλαγῆ, ἐκ περιτροπῆς, διαδοχικά) τόσο

⁵⁷ Μιχαήλ Μητσάκης, «Ἡ φιλολογική κίνησις. Κρυστάλλη "Ἀγροτικά"», ἐφ. Ἐφημερίς, 8.6.1891 (=Κριτικά κείμενα, ὅ.π., σ. 125-126).

⁵⁸ Ὁ.π., σ. 125-126, 126, 129-130 καί 133. Γιά τήν ἀφέλεια τους ἐπαινεῖ καί τά Τραγουδάκια γιά παιδιά τοῦ Ἀλέξανδρου Πάλλη, «ποιημάτων τινῶν θελκτικῆς ἀφελείας, τερπούσης χάριτος καί ἐμπνεύσεως τρυφεράς», ὅ.π., σ. 124.

⁵⁹ Μέ τοῦ βορηᾶ τά κύματα, ὅ.π., σ. 134.

⁶⁰ Βλ. τοὺς χαρακτηρισμούς γιά τά Ἀγροτικά καί πάλι τοῦ Κρυστάλλη: «Βουκολικωτάτας καί τήν ἐμπνευσιν καί τήν ἐκφρασιν καί τήν χάριν καί τό πάθος καί τήν γλυκύτητα καί τήν ἀπλότητα καί τήν ἀπειροκαλίαν ἀκόμη ἐάν θέλετε», Κριτικά κείμενα, ὅ.π., σ. 125.

στά κείμενα τοῦ Ζῆτα ὅσο καί τοῦ Μητσάκη. Ὁ Ζῆτα, γνωρίζοντας τή συστηματική ἀλλαγῆ ἀτμόσφαιρας καί καταστάσεων στά διηγήματα τοῦ Πόε γράφει γι' αὐτά:

Τά ἔργα του ἐμπνεύον ἐξ ὑπαμοιβῆς τήν περιέργειαν, τήν ἐκπληξιν, τόν τρόμον, τήν νευρικὴν συγκίνησιν, τήν φρίκην. (σ. 24)

Τήν ἴδια φράση, μέ τήν ἴδια σημασία, τή χρησιμοποιεῖ σταθερά καί ὁ Μητσάκης σέ κείμενα λογοτεχνικῆς κριτικῆς τῆς ἴδιας περιόδου: Ὁ «Ἀφωρισμένος» τοῦ Καρκαβίτσα εἶναι, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, διήγημα «ἐξ ὑπαμοιβῆς περιπαθῆς καί φρικῶδες»,⁶¹ τά Ποιητικά ἔργα τοῦ Γεράσιμου Μαρκοῦ ἀντανακλοῦν «τήν μελαγχολίαν, ἐξ ὑπαμοιβῆς εὐθυμον καί θλιβεράν, τοῦ ἐπερχομένου γήρατος»,⁶² ὁ Ντωντέ εἶναι «ὁ ἐξ ὑπαμοιβῆς εὐθυμος καί μελαγχολικός μελετητής τῶν ἀνθρωπίνων» καί ὁ ἥρωάς του Νουμάς Ρουμεστάν (πρωταγωνιστής στό ὁμότιτλο μυθιστόρημα) «διεγείρη μυρία ἐξ ὑπαμοιβῆς ποικιλώτατα καί ἀντιτιθέμενα συναισθήματα εἰς τήν ψυχὴν σας».⁶³

Ὁ κατάλογος τῶν λεκτικῶν καί φραστικῶν ὁμοιοτήτων θά μπορούσε νά γίνει πολύ μακρὺς (π.χ. ἡ ἀντίστοιχη χρήση τῆς λέξης δῶρα: ὁ Ζῆτα ἀποκαλεῖ τά διηγήματα τοῦ Πόε «μοναδικὰ σχεδόν ἢ εἰς σπανιώτατον πάντως βέβαια βαθμὸν δῶρα» (σ. 24-25), ὁ Μητσάκης θαυμάζει «τά δῶρα τοῦ πνεύματος» στόν Μωραϊτίδη,⁶⁴ τά ἐπίθετα «ἀνόητος», «ἄτοπος» πού χρησιμοποιοῦν καί οἱ δύο γιά τή λογοτεχνική κριτικὴ τῶν ἐφημερίδων ἢ ἔμφαση στόν ὄρο φιλολογική εὐσυνειδησία κ.ἄ.) ἀλλά, ὅπως εἶπαμε, αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι ὅτι τό τεκμήριο τοῦ ὕφους ὄχι μόνο δέν ἀποκλείει ἀλλά ἀντίθετα φέρνει πιό κοντά τήν ταύτιση τοῦ Ζῆτα καί τοῦ Μητσάκη.

Τήν ὑφολογική συσχέτιση τοῦ Ζῆτα μέ τόν Μητσάκη θαρρῶ πῶς τήν ὑποβάλλει ὑπαινωτικά καί ἕνα σημεῖο τῆς ἀπάντησης τοῦ Παπαδιαμάντη:

Αὐτά, εἶνε, φίλε, καί σύ κολυμβῶν εἰς τό πέλαγος τῆς κριτικῆς, ἐπῆγες ὡς τόν πυθμένα. Δέν εἰξέυρω ἂν ἀγαπᾶς καί σύ ν' ἀλιεύης comparaisons

⁶¹ Ὁ.π., σ. 55 (=Κριτικά κείμενα, ὅ.π., σ. 79).

⁶² Μιχαήλ Μητσάκης, «Γεράσιμος Μαρκοῦς», περ. Ἀττικόν Μουσεῖον, ἔτος Γ', ἀρ. 7, 10.8.1890, σ. 66 (=Κριτικά κείμενα, ὅ.π., σ. 84).

⁶³ «Νουμάς Ρουμεστάν Ἀλφόνσου Δωδέ», περ. Ἀττικόν Μουσεῖον, ἔτος Γ', ἀρ. 14, 20.10.1890, σ. 141 (=Κριτικά κείμενα, ὅ.π., σ. 101).

⁶⁴ Μέ τοῦ βορηᾶ τά κύματα, ὅ.π., σ. 137.

à longue queue, καθώς ο Γαλάτης εκείνος όμηρομάστιξ, του όποιου δέν ένθυμούμαι τό όνομα.⁶⁵

Ή άποστροφή αύτή του Παπαδιαμάντη μάλλον θά πρέπει νά διαβαστεί ώς έμμεση αύτοεξύψωση του έργου του, λόγω του παραλληλισμού του μέ τον Όμηρο, άφου ό όμηρομάστιξ Γαλάτης πού ό Παπαδιαμάντης δέν θυμάται τό όνομά του είναι ό Σάρλ Περρώ (Charles Perrault, 1628-1703), πρωταγωνιστής στην περίφημη διαμάχη Άρχαίων-Μοντέρνων, υπέρ των Μοντέρνων, τίς επικρίσεις του όποιου εναντίον του Όμήρου γιά τίς μακροσκελείς παρομοιώσεις του, έπιδίωξε νά διαψεύσει στις *Reflexions critiques sur quelques passages du rhéteur Longin* ό υπερασπιστής των Άρχαίων Νικολά Μπουαλώ-Ντεσπρώ (Nicolas Boileau-Despréaux, 1636-1711)· τή φράση «comparaisons à longue queue» ό Παπαδιαμάντης τή συναντά στην πέμπτη και έκτη «Réflexion».⁶⁶ Άλλά δέν θά μπορούσε νά είναι και ύπαινιγμός γιά τά τόσο χαρακτηριστικά, μακροσκελέστατα ασύνδετα και πολυσύνδετα του Μητσάκη; Ή ακόμη και γιά τή συχνή χρήση γαλλικών φράσεων στα μητσακικά κείμενα (θυμίζω επίσης στην ίδια έπιστολή και τή λέξη légende);

Κάπου εδώ θά σταματήσω. Ή κρίση γιά τή στιβαρότητα ή όχι τής επιχειρηματολογίας πού παρουσιάστηκε παραπάνω άνήκει πιά στους μελετητές του Μητσάκη και του Παπαδιαμάντη. Όπως και νά έχει όμως, άξίζει ή σχέση των δύο, στό επίπεδο και του βίου και του έργου τους, νά μελετηθεί ακόμη συστηματικότερα. Ένδελεχής έρευνα στις έφημερίδες τής εποχής και στις μεταγενέστερες φιλολογικές αναμνήσεις των συγχρόνων τους λογίων, πιθανόν νά φώτιζε περισσότερο τίς διαπροσωπικές σχέσεις των δύο συγγραφέων. Όσον άφορᾶ τό έργο τους, ένα σημείο διερεύνησης γιά τυχόν αλληλεπιδράσεις είναι ή έπιδίωξη και των δύο γιά τή δημιουργία μιάς ελληνικής ήθογραφίας. Ένα άλλο ζήτημα θά μπορούσε νά είναι ή αναζήτηση τής φυσικότητας στην άπόδοση των διαλόγων. Γράφει ό Μητσάκης στην κριτική του γιά τον Νικόλα Σιγαλό του Ξενοπούλου:

⁶⁵ Παραπέμπω εδώ στην έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου (και όχι στον Κατσιμπαλη), *Άπαντα*, τόμ. Ε', Δόμος, Άθήνα 1988, σ. 315, επειδή άποκαθιστά όρθά τή λέξη όμηρομάστιξ.

⁶⁶ Βλ. πρόχειρα *Œuvres de Boileau Despréaux avec un commentaire par M. de Saint-Surin*, τόμ. 3, Παρίσι 1821, σ. 200-234, διαθέσιμο σε ψηφιακή μορφή στη διεύθυνση <http://books.google.gr>.

Όμοίως δέν θά σᾶς παραθέσωμεν κανέν άπόσπασμα των άήθων και άνηκούστων διαλόγων μεταξύ των ήρώων του, — πάθημα όπερ έχει άλλως τε κοινόν προς τους πλείστους των συγχρόνων διηγηματογράφων μας, των όποιων ό κυρίως έχθρικός σκόπελος είναι ό διάλογος, όν σπανιότατα κατορθώνουν ή προσπαθούν νά μήν έχουν άφυσικώτατον και ψευδέστατον, μή άντιλαμβανόμενοι ότι αύτός είναι ή άληθής λυδία λίθος, καταδεικνύων άπτήν και πλήττουσαν ευθύς τους όφθαλμούς τήν έπιτήδευσην και τήν προσποίησην, όποίας ό όντως άξιος του όνόματος συγγραφέυς δέν πρέπει ούτε ύπόνοιαν νά διδῆ, ύποκαθιστών σχεδόν έαυτόν εις τήν θέση των προσώπων του και όμιλών δι' αύτών όπως άναποφεύκτως θά όμιλουν εκείνα εν τῇ πραγματικότητι.⁶⁷

Άν έχουμε κατά νου τήν παραπάνω σύσταση του Μητσάκη, είναι εύλογος ό συσχετισμός της μέ τή φωνογραφική άπόδοση των διαλόγων στα παπαδιαμαντικά έργα, είτε αύτοί εκφέρονται από παιδιά, είτε από βραδύγλωσσα άτομα, είτε από άγράμματους χωρικούς, είτε από Σκιαθίτες Γερμανογιατρούς, είτε από άστους ή μικροαστούς Άθηναίους κ.ο.κ. Άλλά και ή διερεύνηση όψων τῆς ζωῆς «εν τῇ πρωτευσούσῃ» θά μπορούσε νά είναι ένα ακόμη ζήτημα προς διερεύνηση στα έργα του Μητσάκη και του Παπαδιαμάντη, καθώς εύκολα μπορούν νά διαβαστοῦν ζευγαρωτά, μερικά «άθηναϊκά» άφηγηματα των δύο συγγραφέων, π.χ. «Ή φλογέρα» και «Ό ξεπεσμένος δερβίσης», ή οι «Όμιλία του δρόμου» και ή «Άπόλαυσις στη γειτονιά».⁶⁸

⁶⁷ Μιχαήλ Μητσάκης, «Έν άθηναϊκόν μυθιστόρημα», περ. *Άττικόν Μουσείον*, τόμ. Β', άρ. 19-20 (Χριστούγεννα 1890), σ. 213 (=Κριτικά κείμενα, ό.π., σ. 120).

⁶⁸ Βλ. και τίς ώραιές έργασίες τῆς Λίζυς Τσιφμιάκου, *Γραμματολογία τῆς πόλης. Λογοτεχνία τῆς πόλης / πόλεις τῆς λογοτεχνίας*, Λωτός, Άθήνα 1988, και τῆς Γεωργίας Γκότση, *Ή ζωή εν τῇ πρωτευσούσῃ. Θέματα άστικής πεζογραφίας από τό τέλος του 19ου αιώνα*, Νεφέλη, Άθήνα 2004.